

L'exploració de la terra a Catalunya

Gaspar FELIU
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

L'exploració de la terra no es pot separar ni de l'organització socioeconòmica feudal ni de la seva conseqüència, la situació dels pagesos, objecte respectivament de les ponències de Pere Benito i Paul Freedman; qualsevol obra de síntesi les acostuma a considerar conjuntament, tant perquè es tracta d'aspectes d'una mateixa realitat i per tant profundament imbricats els uns amb els altres, com per l'escassetat de la documentació disponible sobre l'exploració pròpiament dita, que s'ha d'espigolar darrere la collita de les relacions entre senyors i pagesos, objecte principal de la documentació, on de tant en tant s'escapa algun apunt que ens permet conèixer aspectes del món de la producció.

Tant o més difícil em serà no sobrepassar l'espai temporal del regnat de Jaume I, sobretot per la poca atenció que la historiografia dispensa als seus aspectes no polítics. També és veritat, però, que gran part dels components de la producció agropecuària i els seus agents en temps de Jaume I procedeixen de l'etapa anterior i, per tant, m'hi hauré de referir com a integrants d'aquesta etapa.

El meu desig és cenyir-me tant com pugui al tema i per això intentaré deixar fora els aspectes relatius a la senyoria banal o territorial, però no podré fer el mateix amb els aspectes relacionats amb les formes de possessió de la terra, els aspectes relatius a la senyoria alodial o fundiària (la *seigneurie foncière* francesa), factor inseparable de l'organització i el funcionament de l'exploració agrària.

A pesar de les desigualtats radicals que comporta, l'ordre feudal es revelà a tot Europa eficaç, dinàmic i innovador des del punt de vista econòmic, amb un creixement extensiu, recolzat en l'augment de la població, però també intensiu, provocat per la millora de la productivitat, conseqüència de l'agrariització de l'economia rural, impulsada pels senyors i protagonitzada pels pagesos (Riera, 1996, p. 129). A tot arreu els senyors, que veien en el conreu dels cereals i la vinya la forma millor i més segura de renda, van facilitar l'accés a la terra d'una població en augment, cedint terres en tinença i afavorint les roturacions a costa de l'erm, el bosc i els aiguamolls (Furió, 2004a, p. 271). L'empenya agrària feudal culminaria al segle XIII i, sense ser immòbil, tindria una llarga permanència: en molts aspectes es mantingué mentre la tracció animal va ser la principal font d'energia agrària; per tant, al nostre país, fins als anys seixanta del segle passat.¹

1. El fet que aquesta agrariització de l'economia es fes en contra de la «natura» i en favor dels senyors li ha donat mala fama en nom de posicions ideològiques d'esquerra i ecologistes: només cal veure el fervor amb què s'han seguit les idees de Montanari (1979 i 1984) contraposant l'alimentació més «natural» i variada de la més alta edat mitjana a la tirania del pa dels temps feudals. Sense negar la major varietat de l'alimentació altmedieval, cal tenir molt present que l'agrariització era sobretot conse-

Com a tota l'Europa occidental, el segle XIII representa a Catalunya el moment de maduresa de la societat feudal. S'arriba a aquesta plenitud per la interacció entre els diversos agents (monarquia, senyors, burgesos, pagesos) i la modulació i les interpretacions, sovint interessades, que permeté la introducció i sobretot l'aplicació del dret comú. En aquest sentit, Salrach (1995, p. 938-939) exemplifica el canvi del segle XIII en el pas de la precària a l'emfiteusi. La transformació va comportar una major seguretat jurídica per als pagesos, els quals, però, a canvi, es van veure sovint obligats a fer-se homes propis del senyor, terme d'altra banda ben equívoc: mentre que en algunes zones obligava a poc més que a no trencar la fidelitat deguda al senyor, en altres comportava l'obligació de no abandonar el mas i en altres encara imposava la subjecció a la remença i els mals usos.

1. LES FORMES DE TINENÇA DE LA TERRA

A la Catalunya del temps de Jaume I, fora de les escasses dominicatures que es podien continuar conreant amb treball propi (conversos monàstics), esclau (sarraïns), forçat (joves) o assalariat, la terra era conreada pel seus posseïdors. És a dir, al capdavant de cada explotació agrària hi havia un pagès cap de casa que utilitzava la força de treball humana i animal i l'instrumental disponibles, els seus coneixements i el seu capital (per minso que fos: es podia reduir a la llavor i de vegades li calia manllevar-la); amb tot això, el cap de casa organitzava la producció, atenia les necessitats familiars, feia front a les exaccions i, si podia, estalviava.

Aquesta és la característica comuna, però a partir d'aquí comencen les diferències. La terra pot ser posseïda de moltes maneres i cadascuna comporta formes diferents de repartiment del producte obtingut. La millor forma de possessió de la terra és sens dubte la plena propietat, l'alou. Fos quina fos la seva importància a l'alta edat mitjana,² l'alou pagès era clarament residual al segle XIII. A la seva desaparició hi havia contribuït la pressió senyorial, però, al meu entendre, no tant directament com provocant que els pagesos es veiessin obligats a cedir els seus alocs, per endeutament o per venda, i menys als senyors que a institucions eclesiàstiques³ i burgesos. Sovint la pèrdua de l'alou no implicava la desposseïció total dels pagesos, que podien continuar posseint la terra, però ja no com a alocs, sinó com a emfiteutes. Encara que no s'acostuma a dir així, ni prenia aquesta forma jurídica, sovint allò que el pagès venia era el domini eminent i les rendes que comportava.

Gran part de la terra havia estat sempre, però, alou nobiliari, cedit en forma de tinences, tant si es tractava de terres aglevades en un mas com de parcelles disperses pel territori. Utilitzo tinença com a terme més general, comprensiu de qualsevol forma de possessió d'una terra cedida per a ser conreada a canvi de determinades prestacions, fixes (en moneda o en espècie) o proporcionals a les collites.⁴ En temps de Jaume I, moltes tinences mantenien encara la forma altmedieval de *precària*. En l'origen de la precària hi podia haver la degradació d'un alou originari, cas al qual ja m'he referit, o segurament més sovint una concessió per part d'un senyor de terra (o d'un mas) per al seu conreu. En tots dos casos, el mateix nom indica que, en teoria, el pagès havia anat a demanar al senyor la cessió de la ter-

qüència de l'augment de població i, atesa la tecnologia de l'època, l'única solució possible; la contrapartida, l'economia «natural», era la fam i les seves terribles conseqüències sobre la població.

2. Sense compartir l'opinió de Martí (1997) en el sentit que només els nobles eren alocs, sí que a parer meu la major part de l'alou era nobiliari o rendista, o sigui, no era pagès.

3. Que, tot i formar part de la classe senyorial, feien les compres com a propietaris privats (Garcia-Oliver, 2004a, p. 102).

4. Com tants termes, tinença no té un significat unívoc. Aquí té el sentit general de cosa d'algú tinguda per algú altre, diferent del sentit més tècnic de terres afegides al mas originari (Pons i Guri, 1978, p. 128).

ra. No a tot arreu, però sí a Catalunya, molt aviat els pagesos van transmetre les precàries de pares a fills i fins i tot les van vendre,⁵ tot i que aquests actes no tenien un fonament jurídic sòlid,⁶ de manera que paral·lelament veiem com els propietaris intentaven oposar-se a aquestes pràctiques, pel que en sabem sense gaire èxit; com fa notar Benito (2003, p. 95), hi ha una certa indeterminació de les formes contractuals en la pràctica jurídica catalana anterior a la introducció del dret comú. Però a partir de mitjan segle XII, amb la introducció del dret comú i l'ampliació del territori disponible, moltes precàries es van transformar en establiments emfitèutics i els senyors van poder aprofitar l'ocasió per a canviar les condicions de cessió de la terra; el canvi no sembla haver afectat tant la situació econòmica, les exaccions degudes als senyors, com la situació jurídica dels pagesos, sovint obligats a fer-se homes propis del senyor.

Tot i que encara es troben precàries o transformacions de precàries en establiments com a mínim a començament del segle XVI,⁷ la concessió de terres en establiment emfitèutic⁸ havia començat abans del regnat de Jaume I⁹ i era la forma més corrent de cessió de terres, sobretot de terres noves, al llarg d'aquest període. La generalització de l'emfiteusi va significar en conjunt una impressionant transferència de propietat de mans dels senyors a mans dels pagesos, fet favorablement diferencial, tot i que no exclusiu, de la pagesia catalana dins del conjunt de la pagesia europea.

Les prestacions emfitèutiques, allò que havien de pagar els pagesos, podien ser molt diferents d'una explotació a una altra. Podem establir, però, algunes tendències: els establiments pagaven més que les anteriors precàries, els establiments antics eren més favorables als emfiteutes que els més tardans, els establiments sobre terres en conreu pagaven més que quan calia iniciar l'explotació i sovint fins i tot construir el mas. En definitiva, el mercat (l'oferta i la demanda de terra) imposava en part les condicions, però la tradició local hi tenia també un paper important. Finalment, les exaccions senyoriales van anar resultant menys carregoses amb el pas del temps, com a conseqüència de la millora dels rendiments agraris i de la devaluació de la moneda.

Entretinguem-nos un moment en aquests aspectes: les precàries pagaven per regla general la tasca o agrer, o sigui l'onze dels fruits; tot i que no hi ha una separació neta en aquest punt, atès que es

5. Segons Benito (2003, p. 217), fins al darrer decenni del segle XII la norma era la prohibició absoluta d'alienar la tinença, encara que només unes poques precàries contenen clàusules limitadores en aquest sentit. Benito interpreta que les concessions senyoriales ni tan sols preveïen aquesta possibilitat, però també es podria fer a la inversa, pensant que només quan existien aquestes clàusules el pagès no podia vendre la precària.

6. El tenia en el cas de les anomenades precàries *reservatu usufructu*, originades per regla general en la cessió d'un alou, per deutes i potser alguna vegada per devoció a una persona o institució eclesiàstica, a condició que els cedents mantindrien la possessió de la terra a canvi d'un cens.

7. Al capbreu del Palau d'Anglesola de 1510, el senyor transformà en establiments les antigues precàries, tant si els pagesos podien aportar els documents justificatius com si es tractava de possessions de temps indefinit (ACA, Monacals, Sant Joan de Jerusalem, arm. 7, vol. 1).

8. A parer meu, la diferència entre ambdós establiments radica en el lliurament o no d'una entrada. Aquesta, que podem considerar una compra parcial, dóna una major seguretat en la possessió. No puc estar gens d'acord amb la proposta de Viader (1995) que la precària porta a la remença i en canvi l'emfiteusi fa tinents lliures; més aviat al contrari, sovint el pas de la precària a l'establiment emfitèutic comporta l'obligació del reconeixement de ser home propi de l'establidor. Per a una discussió més detallada, vegeu Benito (2003, p. 120).

9. Donem-ne només un exemple anterior: l'any 1180, l'abat Hug de Gerri cedí als esposos Arnau i Ermengarda tres peces de terra, una vinya i una casa a Gerri perquè constituïssin un capmàs, a cens de quatre argenços, cinc sesters de vi, un d'ordi, un altre de civada, tres canades de vi, dos dies de jova per setmana, deu fogasses i vint ous, com els altres homes de Gerri (la jova i les fogasses semblen, per tant, pagaments per la senyoria banal), si bé quedaven exempts de *fossa* i d'usatge (Puig, 1991, doc. 170, p. 123-124). No es tracta ara d'investigar els primers establiments documentats ni la seva geografia; l'exemple triat, una mica a l'atzar, té la virtut de ser molt complet en la descripció i de barrejar drets alodials amb càrregues banals, fet molt corrent en els establiments.

troben establiments que només paguen tasca, la «marca» de l'emfiteusi és l'afegit del braçatge (1/16 de la collita) i es troben també establiments al quart i fins i tot a parts superiors en alguns casos (To, 1993, p. 155-156), de manera que els nous establiments tendien a resultar cada cop més carregosos per la combinació d'una menor extensió de la concessió, de terres de qualitat inferior (marginals) i d'un augment de les prestacions exigides.

Que els establiments resultaven més cars en explotacions ja en marxa que en terres a desermar queda ben palès en les diferències generals entre la Catalunya Vella i la Catalunya Nova i molt en especial en l'expansió sobre Lleida i Tortosa primer i la seva continuació a Mallorca i València en temps de Jaume I. Tampoc no cal posar exemples del paper del mercat i el costum local com a elements directors de les condicions dels establiments: qualsevol comparació, per exemple, entre la documentació de Sant Daniel de Girona (Marquès, 1997) i la d'Alguaire (Alturo, 1999) ho mostra prou clarament.

Que les exaccions van resultar menys carregoses amb el pas del temps pot semblar més discutible,¹⁰ però és fàcilment demostrable: en primer lloc, perquè, com hem vist, les demandes senyorials es van poder anar incrementant en els nous establiments, fet que indica que les prestacions anteriors resultaven més suportables, però sobretot perquè ja abans d'acabar el segle XII alguns pagesos havien començat a subestablir les seves terres, o sigui a convertir-se en intermediaris rendistes entre el domini eminent i el pagès conreador;¹¹ tot i que els senyors es van oposar en principi a aquesta pràctica, la constitució de Pere I de 1211, que prohibia transferir terres sense coneixement i voluntat del senyor (expressada mitjançant la firma de senyoria), significa la imposició del lluïisme, el dret del senyor a cobrar part del valor de les transferències, però alhora la legitimació del subestabliment (Benito, 2003, p. 619-620). Al Segrià, a mitjan segle XIII, moltes de les primitives heretats establertes sobre almúnies musulmanes havien estat fragmentades i eren conreades per pagesos subestablerts, que vivien als pobles; el primer subestabliment documentat en aquesta zona es remunta a l'any 1208 (Sarobe, 1997, p. 199 i 201).

Vora els contractes de precària o d'establiment, que significaven una transferència parcial de la propietat en favor dels pagesos, apareixen també molt aviat contractes temporals que no impliquen transferència de propietat: són els contractes de parceria i d'arrendament. Els contractes de parceria, o llauró, generalment sota la forma de mitgeria, els trobem utilitzats bàsicament en dos casos: la cessió de les reserves o dominatures que els senyors no aconseguien fer rendibles en explotació directa,¹² o bé per a mantenir en condret masos abandonats o amb un hereu incapaç d'assegurar-ne l'explotació, sobretot quan els senyors, a partir del primer quart del segle XIII, es van començar a oposar al subestabliment. Segons Benito, la durada màxima del contracte era de deu anys; les obligacions de propietaris i parciers eren variables (i no estem segurs que constin sempre totes a la documentació): les mínimes eren l'aportació de la meitat de la llavor, sovint se cita també la d'un bou, algunes vegades del parell de bous, i també de la meitat de les despeses de salaris i alimentació dels jornalers llogats per a sembrar i batre. Les collites es repartien a mitges un cop reservada la llavor i pagats els drets senyorials, encara que aquests extrems rarament consten a la documentació. Tot i que es troben contractes de parceria a partir de 1060, no són importants fins a 1235-1250, o sigui que els podem considerar un signe diferencial del segle XIII respecte als anteriors. El caràcter de societat del contracte de mitgeria queda clar en documents com els de Sant Cugat de 1125 a Monistrol i de 1151 a Tiana, en els quals

10. Fora dels censos en diners, que la pèrdua de valor de la moneda va tendir a fer sovint irrelevants.

11. Benito (2003, p. 616) detecta subestabliments a partir de 1170, però Cuadrada (1988, p. 121) no ho fa al Maresme fins un segle més tard.

12. Benito (2003, p. 217) sembla pensar en aquest cas quan diu que el contracte es fa per a l'explotació de grans superfícies dedicades al conreu de cereals.

s'estableix que, si el monestir no hi posa el bou i la meitat de la llavor, el conreador només haurà de pagar l'agrer; i encara més en el de 1184, que estableix que a la liquidació del contracte les parts es repartiran per meitats bèsties, sarraïns (esclaus), estris i beneficis.¹³

Els contractes de parceria o mitgeria són *per se* temporals, però es poden trobar també contractes híbrids d'establiment i parceria; per exemple, l'abat del monestir de Gerri establia l'any 1201 una terra a Bresca a canvi de rebre'n la meitat dels fruits si hi posava la meitat de la llavor i a condició que la dita terra no es dividís.¹⁴ El 1292, el mateix monestir pactava que unes coromines, establertes a canvi del pagament del quart de les collites, passessin a pagar la meitat a condició que el monestir hi posés la meitat de la llavor (Puig, 1991, doc. 188, p. 134, i doc. 276, p. 188-189). A Tavèrnoles, prop de Cardona, el 1220, els esposos Ramon Arquer i Ramona subestablien a Pere Joan i Guillelma un mas que tenien per Sant Vicenç de Cardona, a condició de tenir-lo poblat; els establidors hi posarien la meitat de la llavor i rebrien a canvi la meitat de la collita.¹⁵ La mitgeria podia ser també utilitzada per a resoldre situacions d'endeutament: el 1224, l'empenyorament per cent cinquanta sous d'un clos a Sant Medir (a Sant Gregori) es fa a condició que els deutors cediran durant dos anys una peça de terra als creditors, però la retindran en comanda i llauró, de manera que, sense cap més despesa per part dels creditors que la meitat de la llavor, rebran la meitat de les dues collites properes.

L'altra forma de contracte que no implica un traspàs de la propietat és l'arrendament, o sigui la cessió d'un bé per un nombre determinat d'anys, a canvi d'un pagament anual. Contra la norma moderna del pagament fix dels arrendaments, els arrendaments medievals eren molt sovint a parts de collita; en aquest cas, només es diferenciaven de la parceria pel fet que el senyor no tenia cap participació en les despeses d'explotació. Els arrendadors tant podien ser senyors com emfiteutes. Com diu Benito, quan els arrendadors eren els senyors, no hi havia cap més diferència respecte a les precàries que el fet de tractar-se de contractes temporals, però aquesta és una diferència decisiva. Quan els arrendadors eren emfiteutes, els arrendataris havien de pagar l'arrendament a l'emfiteuta i el cens al propietari eminent.

Més interessant és l'arrendament per part dels emfiteutes: l'any 1236, en un arrendament del mas Garriga, domini eminent de Sant Llorenç del Munt i domini útil de Ramon Garriga, l'arrendatari havia de pagar deu quarteres de blat a Garriga i al monestir els censos, agrers i usatges acostumats que el mas li feia (Benito, 2003, p. 632).

L'ideal pel qual pugnen els senyors encara en temps de Jaume I és mantenir la tinença pagesa en mans del pagès conreador, però no ho aconsegueixen: tant l'evolució de la família (manca d'hereus directes, orfandat) com les oportunitats d'obtenir terres en altres llocs i el desenvolupament de l'economia van portar primer a l'acceptació dels subestabliments i dels contractes temporals fets pels emfiteutes i després a l'alienació de parts de la precària o l'establiment originals.

13. Tot aquest paràgraf és deutor de Benito (2003, p. 172 i 635-636). Benito cita també entre les obligacions del parcer la d'engreixar un porc per al propietari, però per la documentació que aporta no queda prou clar que aquesta càrrega s'hagi de considerar constitutiva del contracte de parceria.

14. En un contracte pocs anys anterior (1197), que comprenia també altres extrems, el mateix monestir establia dues coromines que el pagès treballaria amb un bou i una arada del monestir, que hi posava també la sembradura i les despeses de sembrar i batre; per l'altre bou i la feina, el pagès rebia una cinquena part de la collita; però si preferia sembrar-hi ordi a mitges, o sigui, si hi posava la meitat de la llavor, i a més femava el camp, es repartien la collita a mitges (Puig, 1991, doc. 185, p. 131-132), document citat per Bolòs (1993-1994, p. 160).

15. El contracte, però, no reeixí: l'any següent el mas era establert a Guillem Joan al quart de les collites i a cens de dues gallines per Nadal, amb una entrada de vint sous de quatern, salvat el dret de Sant Vicenç de Cardona: es tractava, per tant, d'un subestabliment (Galera, 1998, doc. 338, p. 406-408, i doc. 342, p. 410-412).

Com incideixen tots aquests contractes sobre la pagesia? En temps de Jaume I, els pagesos emfiteutes antics podien aprofitar la fossilització dels drets senyorials i sovint també l'acumulació de tinençes via herència o l'explotació dels pagesos més pobres (i de vegades dels senyors) a través del crèdit, així com la millora dels rendiments i les oportunitats del mercat. Vora d'ells, el creixement de la població comporta pagesos amb tinençes més petites i en condicions més desfavorables, fins a arribar a la servitud, o bé pagesos que només poden accedir a la terra mitjançant el subestabliment, la parceria o l'arrendament; i encara persones que no aconsegueixen accedir de cap manera a la terra i queden com a simples criats o jornalers. L'obertura de nous espais conreables, buits o buidats dels conreadors anteriors, serveix només d'exutori parcial: la major part de les noves terres no resulten prou atractives ni per la seva qualitat ni per la seva inseguretat o bé no es disposa del capital mínim per organitzar el trasllat i l'explotació. Així, en temps de Jaume I, coexisteixen a Catalunya àrees molt poblades, amb dures condicions per a l'accés a la terra, i llocs on resulta difícil trobar conreadors i encara més difícil aconseguir-ne la permanència. En conjunt, podem parlar d'una millora del món agrari, que no vol dir que arribi a tothom: vora els molt afavorits trobem els maltractats per l'estructura social i econòmica. Però no es pot dubtar que els primers establiments van valer la pena: el diplomata d'Alguaire mostra repetits exemples en els quals els senyors eminents compren terres que abans havien establert, o sigui que paguen per a recuperar-ne el domini útil: els emfiteutes han pogut fer un bon negoci.¹⁶

2. ELS PAISATGES AGRARIS

L'agricultura del segle XIII, pel que fa a les formes d'accés a la terra i l'organització de la producció, mostra respecte als moments anteriors importants transformacions, però a la vegada grans continuïtats (Bolòs, 1993-1994, p. 144). Les condicions naturals de cada zona i la pervivència d'antigues tradicions conformen, a l'època de Jaume I, tres grans espais a la vegada de paisatge, de drets sobre la terra i d'organització de la producció: la Catalunya muntanyenca de la comunitat de vall, la Catalunya dels masos (la Catalunya Vella en les descripcions habituals) i la Catalunya dels pobles o Catalunya Nova.

2.1. *Les altes valls pirinenques: propietat comunal i economia ramadera*

Com han descrit molt bé Riu (1992), Bringué (1985, 1993a, 1993b, 1998), Sanllehy (1993, 1994, 1996) i Bolòs (1998a), les altes valls pirinenques¹⁷ eren propietat alodial comunal dels habitants, organitzats en comunitats de poble que mantenien un estricte domini de l'ús de tot el territori, encaminat sobretot al manteniment del bestiar.¹⁸ Aquesta preeminència de la comunitat permetia la propietat particular de les cases i d'algunes peces de terra (horts i prats de dall) i l'apropiació temporal

16. Cessió al propietari eminent, l'any 1215, d'una vinya tinguda a cens, a canvi de setanta-cinc sous jaquesos; venda al propietari eminent, l'any 1222, de la meitat d'una sort de terra, tinguda a cens, pel preu de seixanta-cinc sous, però amb la condició que l'altra meitat es farà càrrec de tot el cens degut; venda a la comanda de Gardeny, l'any 1230, d'una honor tinguda a cens per aquesta, pel preu de cent sous jaquesos (Alturo, 1999, doc. 197, p. 291; doc. 226, p. 331-332; doc. 278, p. 394-396).

17. Cal recordar que no es tracta de valls en el sentit geogràfic del terme, sinó de districtes d'organització territorial, segurament d'arrel molt antiga, de possible origen clànic (Bolòs, 1998a, p. 127-128). Encara que Bringué i Sanllehy es refereixen a períodes posteriors, és evident que els comunals es podien haver retallat, però no acrescut des de l'edat mitjana i, per tant, la descripció que en fan és vàlida per a aquesta; això mateix es pot dir del capbreu de la vall d'Àneu de 1669 (Alonso *et al.*, 1995).

18. Una descripció més extensa d'aquesta organització es pot veure a Feliu (2002, p. 25-30). Naturalment, no s'ha de confondre aquesta organització comunal amb l'existència de béns i drets comunals més o menys amplis i organitzats en els pobles de la resta del país.

d'altres espais (artigues, orris), però mantenia oberta a tota la comunitat l'explotació del bosc i dels prats i fins i tot dels prats de dall particulars, un cop segada la primera herba. L'organització de l'explotació anava destinada a obtenir els cereals i hortalisses necessaris, però sobretot a assegurar el manteniment del bestiar al llarg de l'any, fins i tot abans que no es generalitzés o fos possible la transhumància hivernal cap a les terres baixes.

L'alodialitat comunal ha estat tradicionalment mal entesa o negada: el dret feudal, per al qual constituïa un cos estrany, i els tractadistes alemanys del segle XIX han influït en aquest sentit sobre autors com Abadal i fins i tot Font i Rius, que no van més enllà d'acceptar que es tracta de drets d'empriu o de possessió immemorial sobre terres fiscals o senyorials: Abadal (1955, p. 61-65) considerava els comunals béns fiscals cedits per possessió immemorial com a emprius dels pobles; Font i Rius, tot i admetre que hi podia haver propietat comunal, acaba acceptant la tesi d'Abadal i considerant que es tracta més aviat de drets de possessió immemorial.¹⁹ Que es tractava de propietat i no d'un simple empriu queda patent en les confessions de molts pobles tan tard com en el capbreu d'Àneu de 1669, ja citat, i queda demostrat en el fet que els pobles podien arrendar lliurement les seves pastures, cosa que evidentment va més enllà d'un simple dret d'empriu.

En tot cas, aquestes valls, que Bolòs (1998a, p. 151) ha descrit i grafiat, mantenen durant el regnat de Jaume I tant la propietat comunal com l'organització comunal; aquesta, per una banda, els permet augmentar o no el nombre de veïns, i per l'altra, vetlla pel manteniment de la producció, encaminada a assegurar la reproducció de les famílies i del bestiar.²⁰

Més enllà d'aquestes valls de muntanya, de gran superfície, però que representen una part petita de la població catalana, la resta del territori es divideix entre zones de poblament majoritàriament dispers amb parcel·lari concentrat (masos) i zones de poblament majoritàriament concentrat amb parcel·lari dispers (pobles);²¹ aquestes dues estructures es consideren típiques, respectivament, de la Catalunya Vella²² i de la Catalunya Nova.

2.2. *La Catalunya dels masos: propietat emfitèutica, de vegades servitud, policultiu*

L'anomenada Catalunya Vella és filla d'un doble procés de continuïtat i innovació. Per una banda, l'origen de les estructures del segle XIII s'ha de cercar en la transformació de la *villa* romana, dividida a l'alta edat mitjana en tinences en mans de pagesos conreadors, agrupats en pobles o habitant masos esparsos pel territori. Però l'ocupació de l'espai agrari medieval va ser molt superior al romà. Al segle XIII, s'havia acabat ja pràcticament l'enorme tasca d'extensió dels conreus que va significar la domesticació de les garrigues i les zones de bosc menys espès per a crear-hi masos dedicats a la vegada a l'explotació de la terra, la ramaderia i el bosc, i que va fer sorgir parròquies, comunitats de masos més que no pobles agrupats, en l'ample territori que va des de la Garrotxa fins al Solsonès pel nord i de l'Alt Bages i l'Urgell a les envistes d'Agramunt pel migdia (Vilà, 1973, p. 7).

19. Els treballs de Font i Rius (1991 i 1996) ofereixen una panoràmica extensa i clara de la qüestió dels comunals en els seus diversos aspectes, qüestió que sobrepassa de molt el punt que ara tractem.

20. La gestió comunal és lliure i la comunitat de veïns pot decidir canvis en qualsevol aspecte, canvis en teoria favorables al conjunt del poble, per bé que determinades decisions podien ser preses per la pressió i en favor de les famílies més benestants.

21. Furió (2004a, p. 251). Com fa notar Vilà (1973, p. 24-25 i 170), aquests pobles, per regla general no gaire grans, tenen les cases relativament independents les unes de les altres i semblen sovint un agrupament de masos acostats.

22. Recordem el seu abast segons la definició clàssica de Pere Albert: «Tot lo bisbat de Gerona e quax la meytat dels bisbat de Barcelona, que es part lo flom de Llobregat vers orient, e la major part del bisbat de Vic.»

L'origen i l'evolució del mas han estat prou ben estudiats des del punt de vista jurídic i econòmic per Bonnassie (1975), Salrach (1997), To (1993) i Bolòs (1998a), entre molts altres, i per Riu (1979) i Bolòs (1998b) pel que fa a les seves estructures materials. Ara en voldria destacar només les característiques principals: en primer lloc, l'elasticitat del mas com a unitat d'explotació, la seva adaptabilitat a la força de treball disponible i a la conjuntura econòmica de cada moment. En tractar-se d'una explotació de policultiu, segons les circumstàncies es pot conrear més o menys terra, dedicar-ne una part més gran al cereal o a la vinya o optar més per la ramaderia; en definitiva, cada mas disposa d'una reserva interna de terra que permet un marge de maniobra important. Com a segona característica, cal citar la consolidació del mas a través de l'heretament únic, exigint pels senyors, però adoptat de grat pels pagesos, tot i que en algunes zones es produí el desdoblament de masos i la creació de bordes per a dotar cabalers. I finalment, contrapartida de les característiques anteriors, el fet que el mas sigui l'única forma de tinença el beneficiari de la qual pot estar adscrit a la terra.²³

Ultra assegurar-se el cobrament de les rendes i dels possibles ingressos per la remença i els altres mals usos, l'interès dels senyors en l'asserviment dels pagesos raïa en el fet que el manteniment del pagès emfiteuta en el mas era la forma més rendible de conreu.²⁴ Per això, ja a finals del segle XII, Benito detecta una pugna entre pagesos de mas i entitats eclesiàstiques pels masos rònecs; de fet, sembla que sota aquesta denominació es tracta tant de masos abandonats i potser derruïts com de masos heretats pels tinents d'altres masos i que aquests desitgen incorporar a la seva heretat, i sovint ho aconsegueixen, encara que, com observa Benito (2003, p. 326), a costa d'un augment espectacular de les entrades pagades per a obtenir els nous establiments.²⁵ Com que l'entrada és en definitiva el nivell d'acord entre les parts, indica d'una banda l'interès dels pagesos per incorporar més terres al mas, però a la vegada la resistència dels senyors propietaris a permetre-ho.

En tot cas, la recança dels propietaris davant l'engrandiment dels masos queda palesa en el fet, observat en la documentació de Sant Cugat (Benito, 2003, p. 433-435), però també en la de Sant Daniel de Girona i en altres exemples, de la preferència dels senyors per acords que permetin mantenir el mas afocat com a entitat independent, encara que això obligui a esperar uns anys fins que l'emfiteuta no disposi d'un fill en edat per a fer-se càrrec del mas i es comprometi a residir-hi; tant si això comporta la submissió a la remença i els mals usos, com sembla corrent en els establiments de Sant Daniel de Girona, com si no, cas més corrent al Vallès. Així, el 1195, el mas Sant Esteve, que posseïa en establiment l'emfiteuta del mas Riquer de Vall-lloberes (a Vilanova de la Roca), era donat en esta-

23. Sigui quin sigui l'origen de l'adscripció dels pagesos a la terra, és innegable que el procés arriba a la plenitud legal a començament del segle XIII (To, 1993, p. 174) i que, al llarg d'aquest, l'exigència de l'asserviment, del reconeixement de ser home propi del senyor alodial, acompanya no solament les noves concessions de masos, sinó també les transformacions de precàries en emfiteusi, o sigui la seguretat de la propietat pagesa. Així, el 1266 els domers de l'església de Sant Pere de Vilamajor donen a Pere Ferrer el mas de Vilamajor, on ja habita, a condició que es faci home propi de l'esmentada església per ell i els seus successors (Aventín, 1998, p. 71). El 1258, l'abat Ramon de Gerri establia un capmàs a un tal Salat, a condició que es fes home fidel i soliu seu i pagués els censos acostumats; segurament era el preu per obtenir el mas que havia estat d'un parent seu, atès que el document fa constar que el mas havia estat de Guillem Arnau. Però la servitud podia ser també un inconvenient: poc menys d'un mes abans del document anterior, el mateix abat concedia a tots els drethavents al mas que havia estat de Joan Gacet «quod siant liberi et franchi et liberati ab omni strepitu servitutis», amb la finalitat, com diu el document, que el dit mas no es perdés (Puiç, 1991, doc. 256, p. 177, i doc. 255, p. 175-177).

24. «Globalement l'instauration des "mauvais usages" vise à imposer un comportement familial précis duquel découle une mise en oeuvre optimale de la force de travail représentée par la famille paysanne et, par voie de conséquence, un accroissement de la production du mas et des redevances pesant sur celui-ci» (To, 1993, p. 175).

25. Cal tenir, però, present que aquests són anys de forta depreciació monetària, amb els daltabaixos del regnat de Pere I i la moneda doblença de Jaume I.

bliment a un fill d'aquest mas per a «conrear-lo bé, edificar-lo, millorar-lo i posseir-lo per sempre.» Encara més paradigmàtic és el cas de la vídua Bressó, a Vall-lloberes, que el 1215 acumulava cinc masos, però era obligada a llegar-ne un a cada fill (Benito, 2003, p. 327 i 437-438). Si aquesta solució no era possible, els propietaris eminents preferien que el mas fos cedit a altres pagesos conreadors, de manera que a partir de 1159 i en especial de 1170 apareix al Vallès la possibilitat que algú pugui ocupar el mas en lloc del pagès o els seus fills: el 1233 Sant Cugat atorga a Bernat Quer l'establiment dels masos Taverter i Riquer, que ha adquirit per compra a Guillem Riquer, a condició que hi posi masovers si en pot trobar (Benito, 2003, p. 327): l'obligació d'habitar el mas es comença a transformar en l'obligació de tenir el mas habitat, ja sigui com a subestabliment o, de manera més comuna, com a masoveria.

Tanmateix la creació de masos econòmicament inviables i la possibilitat d'obtenir terra en altres llocs va provocar l'abandonament de masos que resultava impossible de reocupar; per la data dels documents que els esmenten, els masos havien quedat deserts entre 1230 i 1240 i no havien pogut ser reocupats encara vint anys més tard. El 1270 es pot dir que els senyors llancen la tovallola i s'accepta la redempció dels masos deshabitats i la seva incorporació a altres masos (Benito, 2003, p. 448).

2.3. Els pobles de la Catalunya Nova: alou o emfiteusi; cereal i vinya

L'organització romana, la *villa*, que havia quedat submergida pel mas a gran part de la Catalunya Vella, reapareix als pobles de la Catalunya Nova, molts dels quals els capbreus defineixen, fins al segle XIX, com a *castrum et villa de...*, o sigui, com a castell termenat, o senyoria jurisdiccional, i com a *villa*, o sigui, com a senyoria territorial sobre un poble i el seu terme, espai sotmès a determinades subjeccions i càrregues feudals, més o menys rebaixades per les cartes de poblament. Per tant, a una Catalunya dels masos es contraposa una Catalunya dels pobles.²⁶

En aquests, l'espai agrari es dividia originàriament en una dominicatura o *diumenge*, la terra del senyor, en tinences pageses (parellades o sorts) i en terra no apropiada, vocable sota el qual hi pot haver boscos i pastures o senzillament erms. Durant el regnat de Jaume I, les dominicatures com a explotacions senyoriales directes i els seus equivalents, les granges monàstiques, tendeixen a desaparèixer: els templers del Masdeu, al Rosselló, havien ja repartit la seva dominicatura en establiments abans de 1230 (Oliver, 1994, p. 167), i Poblet, que tenia organitzades divuit granges a final del segle XII, les va anar cedint l'una darrere l'altra entre 1246 i la fi del segle (Altisent, 1981, p. 59 i 144). En canvi, al primer terç del segle XIII diverses cartes de poblament de la zona de Tortosa fan constar la constitució d'una dominicatura, com a Ulldecona (1222), Vilalba dels Arcs (1224) o Castles (1237) (Font i Rius, 1969, doc. 242, 244 i 319), si bé al cap de mig segle (1274) la dominicatura d'Ulldecona era establerta a nous pobladors (Font i Rius, 1969, doc. 324). Podem dir, doncs, que el sistema de la dominicatura entra en crisi al voltant de mitjan segle XIII.²⁷

Les tinences pageses originals podien haver estat cedides en alou o en establiment (la cessió en alou només implica la plena propietat de la terra, no l'alliberament de les exaccions senyoriales); i el

26. Encara que utilitzem la divisió principal en Catalunya Vella i Catalunya Nova, no hem d'oblidar que a la Catalunya Vella hi ha zones de població bàsicament concentrada, com totes les zones d'alta muntanya i planes com el Rosselló i part de l'Empordà, la Selva, el Maresme, el Vallès i el Bages.

27. Tanmateix algunes dominicatures (terres del senyor) es van mantenir en pobles de la Catalunya Nova fins al segle XIX (Feliu, 1990), però no eren conreades com a tals, sinó cedides als arrendataris dels drets senyoriales, que acostumaven a explotar-les en parceria o arrendament.

mateix passa amb les terres no apropiades, que podien ser tingudes per la comunitat de poble en propietat o només en dret d'ús, en empriu. Fos quina fos la situació original, trobem quatre característiques comunes: 1) la població és escassa i, per tant, queda molta terra disponible; 2) les explotacions pageses estan formades per parcelles disperses, fins i tot quan les cartes de poblament indiquen la concessió de parellades; 3) les herbes, àdhuc les de les terres conreades, estan a disposició de tot el bestiar, són comunals, i 4) la població tendeix a concentrar-se en pobles més grans que els anteriors hàbitats musulmans,²⁸ i això per raons de control senyorial, de defensa²⁹ i de religió (per a poder mantenir un capellà fan falta un mínim de setze a vint cases).

La població era en conjunt tan escassa que sovint s'acudia a un intermediari organitzador (*bailiulus*, *locator* o *stabilitor*) que atragués pobladors i organitzés el repartiment de terres, com han explicat molt bé Virgili (2003, p. 273-281; 2007, p. 59) i Eritja (1999-2000); de fet, sovint ni així s'aconseguia mantenir poblat el lloc. La baixa densitat de població i l'obertura de noves possibilitats en altres llocs, unides a la fràgil reproducció familiar de l'època, produïen una gran mobilitat, fàcilment observable en la documentació dels templers de Gardeny (Sarobe, 1998) o dels hospitalers d'Alguaire (Alturo, 1999).³⁰ De fet, a moltes zones de la Catalunya Nova, l'organització agrària estava encara en construcció durant tot el regnat de Jaume I, com ho proven les nombroses cartes de poblament de l'època i fins i tot posteriors.

3. L'APROFITAMENT DE LA TERRA

L'aprofitament de la terra es deu bàsicament a l'activitat de l'home i als seus coneixements sobre les formes de reproducció de plantes i animals i la manera d'afavorir-les; però encara avui manté un racó per a la simple recollida i consum d'allò que la naturalesa produeix espontàniament. La depredació, l'obtenció de béns i aliments sense esforç previ, que no vol dir sense esforç en l'obtenció, és encara pràctica habitual avui en dia (bolets, cargols...), però és evident que la seva importància minva a mesura que l'espècie humana es fa més nombrosa (i, per tant, els productes naturals són més difícils d'obtenir), i encara més a mesura que els homes aconseguixen dominar noves formes d'obtenció de productes.

3.1. La depredació

No m'entretindré gaire en aquest punt; voldria indicar només que, deixant de banda els aliments,³¹ de la recollecció, o de la transformació dels productes recollits, en depenia l'energia calòrica (fusta i

28. Sobretot a les zones properes a Lleida i Tortosa es pot observar a la segona meitat del segle XII la dèria per convertir en pobles cristians les almúnies sarraïnes, sense tenir en compte que la diferent estructuració social inclinava els cristians a viure en pobles més grans i sense els lligams familiars dels conreadors de les almúnies. L'abundància de cartes de poblament (de vegades repetides) per a llocs que mai no es van arribar a poblar és una bona mostra d'aquest fet. Fins i tot quan les almúnies cristianitzades podien ser viables, els senyors n'acabaven impulsant la concentració: així, el 1212, els llogarrets de Castellpagès i Aguilar van ser abandonats per formar Vilanova de la Barca (Martí Sentañes, 1999-2000, p. 351).

29. Els pobles es muren o, més sovint, prenen la forma de *vilaclosa*, amb una sola porta a l'exterior i les parets posteriors de les cases, amb poques obertures, petites i elevades, o sense, fent de mur.

30. Per exemple, la muller i les filles de Bernat d'Avellana venien el 1214 unes terres que aquest havia rebut en establiment el 1184 i que en el moment de la venda eren treballades per altres pagesos (Sarobe, 1997, p. 194-195); de tota manera, tampoc no podem afirmar si Bernat d'Avellana era un pagès conreador o més aviat un d'aquests colonitzadors que havien rebut terres per mèrits de guerra i que, com diu Virgili (2002), sovint amaguen el tercer graó, on es trobaven els veritables conreadors.

31. Llistes dels aliments recollits es poden veure a Bolòs (1993-1994, p. 152) i a Riera (1988, p. 20-24).

carbó), la construcció (pedra, fusta, fang, ramatge), les eines (de fusta i de ferro) i la major part dels contenidors: olles o gerres de fang o de ferro, sàrries, coves, cistelles, senalles i cabassos de canya, vímet o boga, bótes de fusta.

No és estrany, per tant, que els senyors es volguessin també lucrar dels productes naturals recollits o bé obtinguts pels pagesos, com en el cas de la caça (quarts de peces o fins i tot la reserva del monopoli) i la pesca, ni tampoc que hi hagués disputes pels drets d'aprofitament, sobretot per les pastures i per l'explotació de boscos, com en el cas de Taialà, on el 1216 l'abat de Sant Feliu de Girona pretenia que el bosc era de l'església de Sant Feliu de Taialà i que els parroquians tenien dret a fer-hi llenya i recollir-hi aglans, mentre que l'abat d'Amer defensava que es tractava d'una propietat del mas de Pere Seguer (del qual el monestir tenia el domini eminent) i que, per tant, només Seguer tenia dret a tallar-hi roures i collir-hi aglans, mentre que la resta dels parroquians tan sols hi podien recollir llenya menuda (Pruenca, 1995, doc. 69, p. 118-120). Semblant era la discussió suscitada l'any 1273 sobre els límits entre els pobles d'Ullà, senyoria de la catedral de Girona, i de Canet, pertanyent al comte d'Empúries, que una inundació del Ter havia esborrat, límits que afectaven els aiguamolls, l'areny i la sauleda limítrofs entres ambdós pobles. La causa de la discussió eren en aquest cas sobretot les àrees de pastura i l'aprofitament dels vímets (Marquès, 1993, doc. 496, p. 670-673).

De tota manera, la major part dels productes necessaris per al manteniment de la família pagesa requerien un esforç i una tècnica bastant superiors a la simple depredació; només el treball permetia assegurar l'alimentació gràcies a l'obtenció de productes conreats.

3.2. *Els conreus*

Com diu Furió, cal bandejar els tòpics sobre l'estancament tecnològic i els baixos rendiments obtinguts per la pagesia medieval; l'utilatge es va anar perfeccionant, es van introduir tècniques més rendibles³² i les baixíssimes proporcions de collita per llavor que de vegades s'esmenten no resisteixen la més mínima crítica. Un any es podia perdre la collita o no collir-se ni la llavor, però no es pot acceptar com a mitjana l'existència de rendiments de dos per u, com de vegades es proposa; en aquestes condicions, no val la pena conrear la terra. Tornarem a aquest tema més tard, però ara voldria només indicar que aquests rendiments tan baixos topen frontalment en l'experiment de l'Esquerda, on la sembra de grans recuperats d'època medieval dona uns rendiments que precisament resulten difícils de creure per la seva magnitud (Ollich i Cubero, 1988).

Segons Vilà (1973, p. 171-172), no hi ha dubte que al llarg del segle XIII es van aconseguir millores en els mètodes de conreu que van permetre sobretot transformar artigues en camps constants i també reduir els anys de guaret. Vilà pensa que les millores es deuen a l'exemple del Cister; tant o més hi devia influir, a parer meu, el creixement de la demanda urbana. Com diu Cherubini (2007, p. 132) parlant d'Itàlia, l'augment general de la població, i en especial de la població urbana, va portar a convertir molts boscos i aiguamolls en camps de conreu i a una intensificació dels conreus amb més dedicació a la vinya, l'olivera i els fruiters. En tot cas, l'eixermament o rabassa, la conversió d'erms en terres de conreu, és una pràctica i una preocupació habitual: ja el 1190 es troben al Rosselló permisos per a destruir el bosc i reduir-lo a conreu; també a Roca Rossa el 1206 (Garcia-Oliver, 2004a, p. 96); el 1221,

32. «Per sota de les permanències tècniques i de les repeticions encadenades del cicle agrícola, bullia un món en transformació constant, un món en què les tradicions seculars convivia i es fonien amb les innovacions, en què els avanços anaven acumulant-se i difonent-se, per lents i imperceptibles que hagin pogut passar als ulls dels historiadors» (Furió, 2004b, p. 335).

l'abat de Sant Vicenç de Cardona establia una terra al pla de Marbusca, que havia estat d'un tal Reixa i que, per tant, devia haver retornat al monestir per abandonament, a condició que «bene laboretis et exermetis et melioretis», a un cens molt moderat: el monestir s'acontentava amb tres diners de cens i un vuitè de la collita (Galera, 1998, doc, 344, p. 414-415). Més clara és encara la carta de poblament de Codós de 1246, en la qual Poblet estableix l'antiga granja a un grup de famílies, que pel que sembla ja hi habitaven; una de les condicions era que s'arrabassessin les garrigues aptes per al conreu de cereals.³³

3.2.1. L'instrumental i els animals de treball

El conreu de la terra exigia la disponibilitat d'eines i animals de treball. No sabem gran cosa d'aquests aspectes, atès que fins al segle XIV no es començarà a disposar d'alguns inventaris o de documentació judicial on poden aparèixer aquests elements. En tot cas, com adverteix Furió (2004b, p. 343), s'ha de fugir de la imatge tradicional d'excessiva pobresa, que portaria molts pagesos a no disposar d'animals de treball. No tots els pagesos devien disposar del parell de bous necessari, però els animals es podien llogar i hi havia pagesos que només posseïen un bou, que feien llaurar en *conjunta* amb el d'algun veí que estava en la mateixa situació; de fet, la conjunta apareix encara com una pràctica habitual en les declaracions preparatòries del cadastre, cap a 1716-1717. Tanmateix aquesta era una situació que es donava més fàcilment als pobles agrupats que als masos.

Els bous eren els animals ideals per a la llaurada, però a moltes cases l'arada era tirada per vaques o per ases; les vaques, tot i tenir menys força, eren més útils, atès que en el seu moment de plenitud podien oferir un vedell cada any i, tot i que les vaques de treball no produïen gaire més llet que la necessària per a alimentar el vedell, l'excedent podia permetre obtenir alguns formatges.³⁴

Els camins de l'època, pocs dels quals carreters, feien poc útils els bous més enllà del treball amb l'arada o a l'hora d'estirar troncs o arrencar arrels. Però les mules, més aptes per al transport, eren una marca de relatiu benestar; ases i someres eren en aquest sentit un succedani pobre, però més a l'abast. I, tot i que alguns pagesos posseïen cavalls (Bisson, 2003, p. 172), aquests per regla general només estaven a l'abast dels senyors.

Pel que fa a l'instrumental, eren conegudes gairebé totes les eines de l'agricultura tradicional; una altra cosa és la seva difusió, fet sobre el qual estem pràcticament a les fosques. L'arada era bàsicament l'arada romana, de fusta, amb només la rella de ferro i escassa capacitat de penetració. Per això la llaurada s'acompanyava sovint de treball amb l'aixada, la fanga o el magall per a aixafar els terrossos. L'instrumental agrari, proporcionalment amb més porció de ferro que l'arada, surt molt poc a la documentació, però hi podem acumular el conegut des de l'alta edat mitjana, atès que no és pensable que desaparegués. En tot cas, comencem per una descripció del segle XIII que es troba a la carta de poblament de Castles, en la qual se citen els instruments que es poden llossar a la farga senyorial: arades, càvecs, falçs, aixades, barrines grans i petites i escarpres (Font i Rius, 1969, doc. 270, p. 390-391). S'hi poden afegir destrals, podalls i estisores de xollar (Riu, 1979, p. 165) i l'instrumental que es trobà a faltar a la granja pobletana de Torredà després de ser assaltada (només cito les eines fins ara no esmentades): aixols, rastells, forques d'arrencar palla, serres, pics (Altisent, 1974, p. 59-60).

33. «Omnes garricas aptas ad panem levandum [...] diligenter extirpetis et ad culturam perpetuam redigatis» (Font i Rius, 1969, doc. 287, p. 416-419).

34. Tanmateix l'única menció clara de formatge de vaca que conec prové d'un document del monestir de Sant Joan de les Abadesses de l'any 1184: «Damus medietatem de omnibus caseis omnium nostrarum vaccarum» (ACA, perg. Alfons I, núm. 379).

Vora els instruments manuals, cal citar els mecanismes més complexos que representen la farga i el molí. Tots dos provenen de l'alta edat mitjana, tots dos formen part de l'equipament necessari de qualsevol comunitat i tots dos són molt sovint monopoli de la senyoria. La farga, de mecanisme més senzill que el molí, depenia més de l'ofici de l'operari (el ferrer) i era de gran importància per a la bona marxa de l'agricultura, com ho demostra l'assiduïtat amb què és mencionada en les cartes de poblament. Pel que fa al molí, l'habilitat principal correspon al constructor i l'ofici de moliner és secundari.

Estic plenament d'acord amb Furió (2004b, p. 347-348) en la consideració del molí com la més complexa i decisiva de les infraestructures agrícoles, atesa la gran quantitat de treball que estalviava i la seva importància per a la constitució dels regadius. Tradicionalment, s'afirmava que el molí de roda horitzontal era menys eficient que el de roda vertical, però avui sabem que aquest és un mecanisme més simple i, per tant, més barat de construcció i reparació i més ben adaptat a l'aprofitament d'aigües escasses, com ho eren les disponibles a la major part de Catalunya. No m'entretindré en aquests aspectes, magníficament explicats darrerament per Fernández Trabal (2004).

3.2.2. Tècniques, pràctiques i productes

3.2.2.1. CEREALS I ALTRES CONREUS DE TERRA CAMPA

La documentació tampoc no és gaire generosa en la descripció d'aquests aspectes. Em limitaré, doncs, a assenyalar els punts més ben documentats. La primera advertència a fer és que l'anomenada trilogia mediterrània —blat, vi i oli— no respon gaire a la realitat del segle XIII. El blat no és el cereal més conreat, encara que sí el més preuat i comercialitzat, i l'obtenció d'oli no sembla gaire important, si bé és veritat que serà una plantació en augment al llarg d'aquest segle.

El primer punt a destacar és que la producció volgudament bàsica en tota l'economia medieval és el cereal panificable: el seu conreu domina el paisatge i el cicle agrícola. Amb el domini del paisatge no vull dir que en la visió del camp català les terres de cereal fossin predominants; ho eren a gran part de la Catalunya Nova i en àrees concretes de la Vella, però no a la resta. El que m'interessa subratllar és que, fins on es podia, el territori se sotmetia al disseny i a la necessitat de disposar de cereals: els camps antics hi eren dedicats, els erms i les clarianes del bosc que podien ser artigats ho eren tard o d'hora per a l'obtenció de més cereals, i un cop realitzats els treballs agraris i els necessaris per a disposar d'altres productes, com fusta o llenya, o per a fer les reparacions imprescindibles, gran part del temps encara disponible es dedicava a l'ampliació o millora de la superfície destinada al conreu de cereals. Aconseguir una artiga o boïga, un camp utilitzable uns pocs anys, que no sempre es podria convertir en un camp definitiu, exigia tallar matolls i arbres, desarrelar-los, sovint cremar-los, retirar les pedres, de vegades utilitzar-les i buscar-ne o arrencar-ne més si calia per a construir marges de paret seca, després llaurar, enterrar l'herba... Any rere any, espai rere espai, els pagesos construïen els camps per a obtenir els cereals que permetien alimentar una població creixent i una classe senyorial improductiva, però dominant, que exigia i aconseguia la seva part gràcies al monopoli de la força.

Els camps així obtinguts, normalment mesurats per la llavor que admetien (mujades, quarterades, cafissades, fanecades) —fins i tot quan no eren dedicats al cereal— o bé pel treball que exigien (jornals, jovades, parellades) (Riu, 1979, p. 164; Bolòs, 1993-1994, p. 149), tenien tres formes principals: a les zones de costers i terrasses (la major part de les terres dels masos), els camps eren irregulars, adaptats a les possibilitats del terreny; a la resta, les escasses ocasions en què es disposa de mides, apareixen camps rectangulars, de proporció aproximadament el doble de llarg que d'ample i de superfi-

cie molt variable, però amb tendència a fer cap a una mitja hectàrea; i vora d'aquests, també camps molt allargassats, en què la proporció entre els costats podia ser d'u a vint, que Bolòs (1993-1994, p. 157) considera possibles restes de centuriacions romanes.

Pel que fa al cicle cerealícol, cal distingir entre els cereals d'hivern, sembrats a la tardor, i els cereals d'estiu, sembrats a la primavera; la combinació dels uns i dels altres feia disminuir el risc d'una pèrdua de collita i també comportava un millor repartiment del treball al llarg de l'any agrícola.

El cicle de tots els cereals és el mateix, únicament difereix en el moment de la sembra i en el temps d'ocupació de la terra, i és prou conegut. Només em referiré als cereals d'hivern: els camps són deixats en guaret com a mínim un any, però sovint més d'un, adobats només per les deposicions acumulades pel pas dels ramats, encara que algunes vegades se cita l'obligació de femar cada tres anys, o sigui l'obligació de transportar i repartir pels camps el producte del femer domèstic (Marquès, 1997, doc. 144, p. 218). Els camps així preparats es llauen a la tardor, quan es disposa de saó suficient, i a continuació se sembren i es passa el rastell o el trill de puntes de sílex per a enterrar la llavor, fent-la així escàpola a la voracitat dels ocells. La resta de l'any es dedica a esterrossar i a llaurar un o més cops els rostolls que se sembraran a la tardor. El moment crític del conreu de cereals és la sega: cal fer-la ràpidament, en l'espai de temps (uns quinze dies) en què el gra està suficientment madur, abans no comenci a caure. La sega es feia amb falç i ocupava tota la família: els homes segaven i les dones i els infants feien les garbes. Sovint la força de treball de la família no era suficient i calia comptar amb ajuda exterior, a tornajorns o llogada. Acabada la sega, les garbes eren portades a l'era i batudes a força de braços, amb les batolles, dos bastons units per unes corretges, que permetien a la vegada picar pla, fuetejant així a cada cop una superfície més ampla i amb més potència que amb un simple bastó. Encara que no n'hi ha evidència documental, com a mínim algunes cases o masos devien batre també a potes, altrament no tindria sentit l'existència de trills de puntes de sílex que, tirats per un èquid (mules, ases, someres),³⁵ donaven voltes repetidament per damunt de les garbes, tallant la palla i matxucant les espigues per a fer caure el gra. Les dues formes no tenen, però, per què ser alternatives: es podia començar amb el trill i acabar la feina amb les batolles. La batuda, sobretot dels cereals d'estiu, collits a la tardor, també es podia anar fent a cobert, al llarg de l'hivern. La resta d'operacions per a transformar el gra en aliment (moldre el gra per obtenir la farina, pastar-la i coure la pasta per obtenir el pa) queden fora del treball agrari pròpiament dit.

Com és prou sabut, «blat» no era a l'edat mitjana un terme unívoc: servia per a designar qualsevol cereal o barreja de cereals, de manera que sovint resulta impossible saber a quin cereal es refereixen les anotacions documentals.

El blat no era el cereal predominant ni en la producció ni en el consum, ben al contrari: als Usatges el consum de pa de blat es considerava una marca de noblesa.³⁶ L'ordi i el sègol, menys exigents, però també la civada, l'espelta o la pàmula (Vilà, 1973, p. 34), acompanyaven o superaven el conreu del blat: fins i tot a les terres de Poblet, Altisent (1974, p. 63) adverteix del predomini dels cereals de menor qualitat. De fet, l'ordi havia estat el cereal predominant a l'alta edat mitjana, mentre que el sègol sembla haver anat guanyant terreny més tard. De tota manera, tant la sembra com el consum eren sovint de mestall, o sigui de barreja de dos cereals.³⁷ Vora d'ells es conreaven també cereals d'es-

35. Els bous no eren aptes per a la batuda a potes a causa de les seves deposicions.

36. «Baiulus interfectus [...] si nobilis est et panem frumenti cotidie comedit et equitat, emendetur sicut miles» (Bastardas, 1984, usatge 12, p. 60).

37. La sembra i el consum eren, però, dues activitats diferents: es podia sembrar mestall i panificar mestall, però també es podia sembrar mestall i després separar els grans; o panificar barrejant dos cereals obtinguts per separat. El mestall més corrent

tiu, civada, mills i panissos, destinats en principi a l'alimentació dels animals, però que podien ser panificats si la collita dels altres cereals resultava insuficient.³⁸ A final del segle XIII, al graner de l'Esquerda, el blat comú es trobava en tercer lloc, darrere l'ordi i la civada (Ollich i Cubero, 1988, p. 76). Per regla general, les artigues només suportaven cereals inferiors (sègol o blats d'estiu), mentre que els cereals d'hivern reclamaven les millors terres dels camps constants (Vilà, 1973, p. 34); això no vol dir, però, que tots els camps fixos suportessin els cereals d'hivern: una reclamació l'any 1255 de l'abadessa de Sant Daniel de Girona contra el seu batlle Arnau Canet ens permet saber que aquest sembrava mill, melca, panís i *gruano*, però també forment (*siligine*), a més de cànem i lli (Marquès, 1997, doc. 240, p. 345-354).

Sembla, però, que el conreu del blat i també el seu consum, ni que fos en forma de mestall, va anar guanyant terreny al llarg del segle XIII, tant a Catalunya com a València; però encara el 1263, en el terç delme del País Valencià, l'ordi representava una mica més de la meitat, el forment una mica més de la quarta part i la resta de cereals es repartien el quart escàs restant (Garcia-Oliver, 2004b, p. 306).

L'augment del conreu de blat (forment) s'ha de posar en relació amb la seva demanda urbana i la seva millor relació preu/pes, que n'abaratia comparativament el transport; per tant, les explotacions que aspiraven a acudir al mercat havien d'optar pel blat. En canvi, el pa dels pobres i dels pagesos, el pa de la major part de la població, no era de blat o majoritàriament de blat; Eiximenis, ja ben avançat el segle XIV, afirmava que el pa d'ordi era en el seu temps la base de l'aliment de les classes baixes (Garcia-Oliver, 2004b, p. 325).

Els altres conreus més tradicionals de terra campa són les fibres tèxtils, en concret el lli i el cànem; tot i que depenien de la disponibilitat d'aigua per al seu creixement i elaboració, no eren conreus exclusivament de regadiu: podien aprofitar zones humides vora rius, rieres o aiguamolls. A la Catalunya Vella, en coneixem sobretot mencions fossilitzades en la toponímia (Llinars, Canyamars, Canyameres). A la Catalunya Nova, apareixen sovint entre els productes dels quals s'exigeixen censos i delmes; així, per exemple, a la Pobra de Cérvoles, es reclama cens de «panis et vini et canam et lini» (Font i Rius, 1969, doc. 268, p. 338-339).

També el segle XIII sembla el moment d'inici del conreu del safrà, un producte altament especulatiu, si bé les primeres mencions documentals són ja del començament del segle XIV, en la carta de poblament d'Adar, a les Garrigues (Visa, 1994, p. 370-371), pràcticament contemporània a la creació de la fira de Sant Mateu, a Santa Coloma de Queralt, el 1312, que tenia la contractació de safrà com a activitat principal (Garcia-Oliver, 2004b, p. 318). El conreu de safrà es va estendre molt als altiplans de la Catalunya central i a les terres de Ponent.

3.2.2.2. LA VINYA

L'altre gran conreu medieval és la vinya, que comporta l'altre gran cicle agrari i que es troba a tot el territori, fins i tot en zones de muntanya on avui en considerariem impossible el conreu. Normalment es tracta de vinya baixa, però també hi ha mencions de *trilea*, que em sembla que cal interpretar com a parra; es podria referir també a vinya alta, però aquesta no sembla haver tingut tradició al país.

era de dos cereals per igual, però també n'hi havia de tercenc (dues parts d'un cereal i una d'un altre) o, sobretot en el pa, barreja de tres i, en cas de necessitat, fins i tot més cereals.

38. Forment, sègol i ordi, cereals d'hivern; blats inferiors, mill, panís i civada, de primavera; espelta, d'hivern o de primavera (Garcia-Oliver, 2004b, p. 305-306).

En els terrenys més trencats i a les zones més fredes, l'àmbit de la vinya són els costers assolellats. A les planes o en els climes més càlids, la vinya ocupa parcel·les de terreny enmig dels cereals, encara que de vegades estiguin closes d'alguna manera; però el seu conreu quedava subordinat al dels cereals, com expressa la ja citada carta de poblament de Codós, que concedia als emfiteutes que plantessin vinya, però en els llocs que no eren útils per al conreu de cereals («ad panem levandum»).

Plantar vinya era molt costós: calia cavar rases o clots profunds, de dos pams com a mínim, amb l'aixada, el pic o la fanga, atès que aquesta profunditat i la forma que calia donar a la rasa quedaven fora de les possibilitats de l'arada, i sovint s'havia de fer en terrenys pedregosos o abancalant els costers per obtenir les superfícies mínimes. Després s'havien de plantar els mallols i replantar repetidament els que no agafaven, cavar sovint l'entorn dels ceps... Els contractes de *complantatio* estipulaven que el repartiment es faria al cap de set anys, que era el que calia esperar perquè la vinya estigués en ple rendiment. I després, cada any calia, com he dit, cavar repetidament (fins a quatre vegades els mallols, dues la vinya adulta), esporgar i adobar fent formiguers amb els pàmpols i els sarments que normalment serien l'únic adob, fora que es pogués disposar de fems cada cert nombre d'anys (Furió, 2004b, p. 339). La vinya era un conreu considerat imprescindible i molt rendible, però a la vegada molt exigent en treball generador de costos elevats si s'havia de llogar gent per esporgar i per veremar, tot això deixant a part la resta d'instruments, contenidors i construccions necessaris per a transformar la verema en vi i guardar-lo.

A l'època de Jaume I sembla que ja no s'estila el contracte de *complantatio*, pel qual el propietari cedia la meitat de la terra a canvi de recuperar l'altra meitat plantada de vinya. L'únic cas que en connec, a Alguaire, es tracta d'una venda que el propietari fa al complantador de la seva meitat: el document és de 1215 i, per tant, la *complantatio* havia de ser anterior a l'inici del regnat de Jaume I.³⁹ Al segle XIII, fins i tot a la Catalunya Nova, els propietaris preferien cedir les vinyes en millors condicions (al quart o al cinquè)⁴⁰ i no perdre'n el domini eminent. En tot cas, s'observa una clara diferència en els contractes si la vinya s'ha de plantar o si es cedeix en explotació. Així, el 1221 l'abat de Sant Vicenç de Cardona estableix una terra a Matamargó, part plantada de vinya i part per plantar: mentre que la primera pagarà els dos terços de la verema, la vinya a plantar pagarà en el seu moment el quart (Galera, 1998, doc. 344, p. 414-415).⁴¹

3.2.2.3. L'OLIVERA

A l'època de Jaume I, l'oliverar era un conreu secundari, però en creixement. Per regla general, les oliveres apareixen esparses en el paisatge o afilerades al marge dels camps, sense que siguin objecte de feines gaire específiques, més enllà d'una cavada entorn del tronc en el millor dels casos. De tota manera, alguns oliverars es podien trobar a l'Empordà, però fins després de la conquesta de Tortosa, on sí que l'oliverar era important (Altisent, 1974, p. 63), no es devia produir un augment de la plantada d'oliveres. També els grans monestirs i els ordes militars en van difondre les plantades, sobretot a la Catalunya Nova. Al pla de Barcelona, l'olivera es difon al segle XIII, barrejada amb la vinya; el canvi

39. Recordem que per regla general la vinya complantada es dividia al cap de set anys; encara que la venda hagués tingut lloc en el moment de la divisió, el contracte seria anterior al regnat de Jaume I (Alturo, 1999, doc. 200, p. 294-296).

40. Així, el mateix monestir de Sant Vicenç de Cardona cedeix el 1255 unes vinyes a Bergús, una a la quarta part de la verema i l'altra a la cinquena (Galera, 1998, doc. 436, p. 527-528).

41. Dues tercers parts de la verema és una proporció molt elevada, que no he trobat en cap altre document; en part es pot explicar perquè el monestir es compromet a pagar la despesa de veremar la seva part i endur-se la verema.

devia ser prou important per a incitar els senyors a demanar el pagament d'agrers i delmes com per la vinya; Benito (2003, p. 369) aporta notícies de diferents plets en aquest sentit. Per tant, en temps de Jaume I l'oliverar sembla tenir més futur que present; la descripció que en fa Garcia-Oliver (2004b, p. 312) peca, a parer meu, de massa optimista.

3.2.2.4. EL REGADIU

La resta de conreus estan relacionats amb l'aigua. De fet, l'aigua és a la vegada el gran enemic i el gran aliat del pagès, que malda per resistir-la, dominar-la i aprofitar-la. Amb aquestes finalitats es fan ribes i plantades de canyes o arbres vora els torrents,⁴² s'eixuguen estanys i es drenen aiguamolls;⁴³ però sobretot s'endega per al regadiu. Relacionats sovint amb els molins (Bolòs, 1993-1994, p. 151), prou coneguts tant a les valls pirinenques com a la Catalunya Vella, en forma per regla general de petites canalitzacions que permeten regar un hort o una petita horta, els espais irrigats es fan més importants a les zones més planeres del Vallès (Bonnassie, 1975, p. 464-469) o del pla de Barcelona (rec Comtal), si bé encara com a benefici secundari dels molins.⁴⁴ El regadiu fa un salt qualitatiu amb la conquesta de les hortes sarraïnes de Lleida i Tortosa. En aquest punt cal advertir, però, que si bé les xarxes de regadiu van aprofitar l'organització sarraïna (Forey, 1987), com ho demostra prou bé el manteniment de l'autoritat del *çavacéquia*, aquesta continuïtat no ha d'amagar que l'arribada dels feudals va significar una notable ampliació de les xarxes de rec, especialment a la zona de Lleida (com també més tard a València); els documents del cartulari de Gardeny (Sarobe, 1998) són ben fefaents en aquest aspecte.

Una xarxa de regadiu, per petita que sigui, té uns requeriments tècnics i d'organització molt exigents. L'aigua ha de baixar, no s'ha d'estancar i ha de tenir desguàs; tot això vol dir una bona planificació, una bona construcció i un bon manteniment: cal evitar que les parets interiors o exteriors del rec s'esllavissin i que rames, herbes, fang i pedres en redueixin el cabal i sobretot que es perdi aigua per forats, naturals o practicats per a regar furtivament. Cal, per tant, una vigilància constant i una neteja de la séquia sempre que convingui i com a mínim un cop a l'any, a més de distribuir l'aigua i multar els infractors. Totes aquestes qüestions queden sota l'autoritat del *çavacéquia* i són finançades, amb la retribució d'aquest, mitjançant el sequiatge (*cequiaticum* o *alfarda*) (Forey, 1987; Bolòs, 1993-1994).

Les hortes eren el territori idoni per al conreu d'hortalisses (llegums i verdures) i d'arbres fruiters. No cal ara relacionar els productes dels horts del segle XIII; les llistes aportades per Riera (1988, p. 20-24, i 1994, p. 878-880) i Garcia-Oliver (2004b, p. 315) són més que suficients.

Tornant al regadiu, en els grans espais, i en especial en les ampliacions fetes en temps feudals, s'hi feien també cereals i vinya, que amb l'ajuda de l'aigua obtenien rendiments majors i sobretot més estables, i farratges per a l'alimentació dels animals (Bolòs, 1993-1994, p. 151; Furió, 2004b, p. 355).

42. A la carta de poblament de Codós, després d'impulsar el conreu dels erms s'afegeix que s'hauran de fer les ribes necessàries per evitar que es facin xaragalls (Font i Rius, 1969, doc. 287, p. 416-419).

43. El comte de Rosselló i la comanda del temple del Masdeu van dur a terme, a final del segle XII, l'eixugament d'estanys insans, feina costosa que només podien emprendre els poderosos (Oliver, 1994, p. 171). La conquesta dels aiguamolls, amb la construcció de desguassos que permetessin assecar les terres marginals per a obtenir òptimes terres de conreu, serà sobretot important al País Valencià, però també al delta del Llobregat (Furió, 2004a, p. 275).

44. No estic gaire d'acord amb la idea de Furió (2004b, p. 350) que la preferència pel molí permet entendre la menor extensió del regadiu a Catalunya. Certament, el molí podia estar a l'origen de la zona irrigada, però l'extensió d'aquesta zona depenia del fet que el terreny adjacent fos prou planer, cosa poc corrent a la Catalunya Vella; i els regadius sorgits del Segre i de l'Ebre es diferenciaven poc dels valencians.

3.3. *La ramaderia*

L'agricultura tradicional no és possible sense la ramaderia: el bestiar major ofereix la força de treball i el mitjà de transport; els ovins, llana, llet (formatges) i carn. I els uns i els altres, adob —moltes vegades l'únic adob disponible— i pell, de múltiples aplicacions, sovint amb poca transformació: bots i bótes (generalment de pell de cabra), samarres, sarrons, corretges, xurriaques, calçat i fins i tot pergamí (Altisent, 1974, p. 64). I encara queda el porc, que segurament era el principal aportador de proteïnes, i l'aviram (oques, gallines, coloms): l'abundància, però també la importància, dels animals de corral queda palesa en les exigències senyoriales de peces de cansalada, pernills o gallines.

Tot i que el mercat no sembla al segle XIII prou organitzat per a pensar en explotacions bàsicament ramaderes, és evident que les explotacions de muntanya i de muntanya mitjana, que difícilment podien produir prou cereal per a assegurar la seva alimentació al llarg de l'any, no haurien estat possibles sense l'afegit de la venda d'animals i productes ramaders. Però no sabem pràcticament res de la cria de bous, cavalls o mules i la seva comercialització. Hem de pensar que devia tenir lloc a les zones de muntanya més aptes, com el Pallars, Andorra i la Cerdanya, i que era un negoci altament especulatiu: podia donar molt bons beneficis, però la mort de l'animal era una pèrdua molt greu que difícilment podien suportar les economies pageses; eren, per tant, alguns senyors i els grans monestirs els que es trobaven en millor situació per a dedicar-s'hi (Bertran, 1979, p. 174).

El creixement de la ramaderia, producte d'una millor organització en tots els sentits, deu molt a dos fets relacionats i pràcticament contemporanis: les conquestes de Tortosa i Lleida i l'erecció dels grans monestirs i de les comandes dels ordes militars. Tot i que hi ha carrerades anteriors ben establertes, i per tant transhumància per a aprofitar millor les pastures d'estiu i d'hivern,⁴⁵ no hi ha dubte que la gran transhumància s'organitza a la segona meitat del segle XII gràcies a la unificació del domini polític del territori⁴⁶ i l'actuació dels grans monestirs, atents a la vegada a la millora de la ramaderia i a l'obtenció de privilegis de pastura i de pas, en benefici de les seves institucions. Tant Poblet com Santes Creus disposen en temps de Jaume I de grans ramats de bestiar major i oví que pasturen a l'hivern a les terres entorn del monestir i en els dominis que els han estat donats o que han adquirit a la Catalunya Nova,⁴⁷ i a l'estiu a les pastures pirinenques que igualment els han estat donades o que han adquirit, amb el benentès que moltes donacions nobiliàries o comtals responen a liquidacions de deutes contrets amb anterioritat amb el monestir per part dels teòrics donants.

Aquí no cal fer res més que recordar les múltiples carrerades que unien les pastures d'hivern, situades als plans de ponent o al litoral i al prelitoral, amb les pastures d'estiu, centrades al Pirineu o als ports de Beseit; el treball pioner de Vilà (1973) és encara ben vàlid i m'hi remeto amb el mapa que l'acompanya, amb les precisions, pel que fa a les carrerades monacals, que es poden veure a Riera (2007, p. 237) i a Papell (1999-2000, p. 245-246).

La llana i els anyells eren un bon negoci per als propietaris de ramats ovins (els formatges sembla que eren bàsicament el negoci dels pastors), però potser tant o més important era el fet que la transhumància permetia als grans monestirs disposar d'una quadra nombrosa i ben organitzada que, a

45. Fins i tot l'origen àrab de noms relacionats amb la ramaderia, com sagal, samarra o sarró, podria fer sospitar que la diferència de dominis polítics no sempre era un obstacle per a la transhumància, per exemple entre el Pallars i les planes de Ponent.

46. Encara que Urgell, Pallars Sobirà o Empúries eren comtats independents en temps de Jaume I, estaven lligats al conjunt polític català per pactes feudals i de fet els seus comtes participaven activament en la política de la monarquia, de la mateixa manera que els seus territoris en l'economia catalana.

47. Poblet podria haver arribat a disposar de pastures en territori musulmà; sobre el document d'aquesta concessió i el seu valor, vegeu Riera (2007, p. 238-239).

més de subvenir a les necessitats del monestir, li permetia vendre, llogar o deixar cavalcadures, sobretot a nobles, cavallers i alts eclesiàstics (Altisent, 1974, p. 67). Les dificultats que aquests sovint experimentaven per tornar o pagar els animals donaven al monestir un ascendent sobre la classe dominant que era tant o més útil que els possibles beneficis del préstec.

L'augment de la ramaderia i el caràcter invasor dels privilegis monacals van portar alguns pobles a reclamar la reserva total o parcial de les seves pastures; així ho veiem a Sanavastre el 1190, a la vall de Querol el 1257, a Ribes de Freser el 1273, a Llo el 1274 i a la Vall d'Aran el 1313, però confirmant un costum anterior (Riera, 2007, p. 228).

Vora aquesta gran ramaderia transhumant, els masos mantenien el bestiar que podien sustentar dins del seu territori, sempre supeditat al manteniment preferent del bestiar de treball; per regla general, podien disposar d'un petit ramat d'ovelles i potser d'algunes cabres, a més d'un o uns pocs porcs. Tampoc els pagesos dels pobles de la Catalunya Nova no disposaven de gaire bestiar; igualment calia assegurar en primer lloc el manteniment dels animals de treball, als quals eren reservades les millors pastures, els bovalars, mentre que la resta del bestiar quedava limitada al poc que podia subsistir amb les herbes seques de l'estiu (Riera, 2007, p. 228).

4. L'EXPLOTACIÓ AGRÀRIA

A partir dels aspectes anteriors, què podem dir de l'explotació agrària en conjunt? La meua opinió, contra la visió més estesa, que considero excessivament pessimista, és que la major part de les explotacions pageses aconseguen de produir prou d'un any per l'altre per a assegurar la reproducció familiar ampliada, o sigui, no solament arribar vius a la collita següent —encara que de vegades aconseguir-ho ja fos prou difícil— i fer front a les càrregues derivades de la senyoria alodial (i de vegades també de la propietat intermèdia) i de les impositcions banals i eclesiàstiques, sinó també tenir la capacitat de substituir animals i eines de treball i de lliurar alguna cosa als fills no hereus; i, fins i tot, fer algunes compres de luxe, però, com diu Garcia-Oliver (2004a, p. 100), «d'irrisòries magnituds». L'abundància de préstecs en gra (Riera, 1994, p. 872-873) o l'endeutament familiar no ens han d'enganyar: ningú no es pot endeutar any rere any i mantenir viable l'explotació, si bé les explotacions podien suportar un grau moderat d'endeutament.

La documentació indica que hi ha explotacions que desapareixen i altres que s'amplien, però la mostra conservada és massa escassa i sovint massa poc explícita per a deduir si la causa de les desaparicions rau en l'extinció de la família o en l'endeutament acumulat que acaba fent impossible mantenir l'explotació. D'altra banda, l'ampliació del patrimoni pot provenir d'herències sobrevingudes de part de parents sense fills,⁴⁸ però en gran part es deu a la inversió dels excedents obtinguts, venuts o prestats usuràriament: entre 1165 i 1228, el mas Troc, del terme de Sant Cugat del Vallès, havia adquirit set peces de terra; Benito (2003, p. 322), que és qui aporta la dada, fa observar que totes les compres van tenir lloc després d'anys de carestia.

El que ens interessaria conèixer, però, és el percentatge d'èxits i fracassos sobre el conjunt de les explotacions; feina impossible. En canvi, sí que em sembla important d'assenyalar que la documentació sobrevalora els uns i els altres: les explotacions que van fent no generen documentació (com a mínim la documentació que acostumem a utilitzar), per més majoritàries que puguin ser.

48. Però en aquests casos els senyors acostumaven a exigir que el mas fos afocat amb un fill dels beneficiaris o, a falta d'aquest, per uns masovers.

Una millora dels rendiments al llarg de l'edat mitjana sembla deduïble de l'increment que es produí en les càrregues senyoriales; com diu To (1993, p. 156-157), al delme i al primigeni agrer o tasca (un onzè de la collita), prestacions típiques al segle XI (en conjunt, un 19 % de la collita), s'hi afegeix al segle XII el braçatge, que significa un setzè més (per tant, en conjunt un 25 % de la collita), i al llarg d'aquest segle es passa sovint a l'exigència del quart de la collita (més el delme: un 35 %) i, com hem vist, a la mitgeria (un 55 %).⁴⁹

Sens dubte, l'augment percentual de les exaccions és conseqüència de la rapacitat dels senyors, facilitada per la fam de terres deguda al creixement de la població, però a la vegada només és possible per la millora dels rendiments: no hi ha cap raó per a pensar que els senyors del segle XI eren menys rapaços que els seus descendents del XIII; senzillament, al segle XI era difícil mantenir l'explotació si estava subjecta a més que el delme i la tasca, a part de la resta d'exaccions senyoriales, mentre que al segle XIII les explotacions podien ser viables amb un conjunt d'exaccions més carregoses, fins i tot afegint a les exigències senyoriales els pagaments per la parceria o l'arrendament en benefici dels propietaris intermedis. Els senyors aconseguien sens dubte apropiar-se d'una part més gran de la collita, d'una part del creixement econòmic, però això no implicava necessàriament un empobriment de la pagesia. Sobretot no significava de cap manera un empobriment de tota la pagesia: aquells qui disposaven d'establiments antics, fixats a cànons inferiors als dels nous establiments⁵⁰ i potser fins i tot els beneficiaris dels nous establiments, encara que l'accés a la terra pogués portar adjunt l'asserviment, podien viure millor que els seus avantpassats, atès que per sota de tots ells hi havia la possibilitat de mantenir explotacions en les més dures condicions de la mitgeria. De fet, la documentació demostra que els propietaris d'establiments antics a censos relativament baixos tenien la possibilitat d'adquirir més terres o masos i fins i tot de convertir-se en rendistes interposant-se entre el senyor i els conreadors.⁵¹

4.1. *Un intent de càlcul de la viabilitat de les mitgeries*

Si els contractes de mitgeria podien donar lloc a explotacions viables, és evident que totes les que havien de suportar una punció menor de les seves collites també ho eren. La pregunta és, per tant: eren viables les mitgeries? A parer meu, la resposta és que sí, sempre que es donessin les condicions necessàries, o sigui, terra i capacitat de treball suficients, i ho intentaré demostrar a continuació.⁵²

Com és prou sabut, la producció depèn de la quantitat i la qualitat de la terra i la força de treball (humana i animal) disponibles, del tipus de conreus, de l'habilitat del pagès i de l'atzar de la natura; i encara segurament s'hi poden afegir altres factors. Aquí em cenyiré als dos aspectes bàsics: capacitat de treball (i, per tant, de producció) i necessitats d'alimentació.

Començarem per les possibilitats de treball, suposant que l'explotació cedida en mitgeria disposa de terra suficient. Quina extensió es podia conrear amb un parell de bous? Garrabou (1980, p. 54),

49. El càlcul teòric és el delme (retirat abans) més la meitat de la collita restant.

50. Com diu García-Oliver (2004a, p. 100), els propietaris feudals es van veure impotents per a trencar el bloqueig de les rendes fixes, i també el de la disponibilitat de la terra per part dels tenidors del domini útil: la institucionalització del lluïsmen i la firma de senyoria són, en el fons, la constatació d'aquesta impotència.

51. Campbell (2005, p. 7-8), parlant d'Anglaterra, on la fam de terres era més peremptòria que no pas a Catalunya, indica que els tinents costumaris vivien relativament bé i estaven en bona posició per a invertir i fer créixer la productivitat i aprofitar així la demanda urbana.

52. La viabilitat anual depèn bàsicament de la capacitat per a alimentar la família i pagar les exaccions; a llarg termini s'hi han d'afegir les despeses de reposició d'animals i eines, el pagament de lloguers, etc. Per comoditat i per no complicar gaire una troca que ja ho és prou, em limitaré a la reproducció anual.

per a l'edat moderna, afirma que un parell de bous podia llaurar quinze hectàrees en vint dies, o sigui, 0,75 hectàrees per dia; em sembla una xifra excessiva per a l'edat mitjana,⁵³ tot i que en el seu moment la vaig utilitzar (Feliu, 1990, p. 124), i fins i tot per a l'edat moderna. Més assumibles em semblen els vint dies com a termini aproximat per a fer la llaurada bàsica, la que es feia per a sembrar, de manera que cenyiré el càlcul a aquesta durada.

Quina superfície diària podia llaurar un parell de bous a l'edat mitjana? El jornal de bous de Montpalau era de 0,22 hectàrees, i el seu equivalent, la jovada, variava segons els llocs entre 0,25 i 0,3 hectàrees.⁵⁴ Per al segle XVIII, una estimació de Mallorca⁵⁵ diu que un pagès amb un parell (propi o en conjunta) podia conrear bé sis quarterades de 0,71 hectàrees, o sigui, 4,25 hectàrees. Pensant que llaurés vint dies, resultaria un jornal teòric de 0,21 hectàrees, de manera que en aquest aspecte no s'hauria prosperat pràcticament gens des de l'edat mitjana. Per tant, no hi pot haver gaire error acceptant que el parell de bous podia llaurar cada dia les 0,2448 hectàrees de la quartera de sembradura de Barcelona, cosa que ens donaria una sembra teòrica anual de vint quarteres (4,9 hectàrees). Quina quantitat de cereal es necessitava per a sembrar aquesta extensió? En teoria, la quartera de capacitat havia de correspondre a la quartera de superfície. Per tant, per sembrar vint quarteres de superfície (4,9 hectàrees) es necessitaven vint quarteres de llavor (1.390,36 litres).⁵⁶

Quin era el rendiment mitjà esperable? Benito (2003, p. 347-350) discuteix el tema i s'inclina per un rendiment esperat del tres per u, atès que considera que cal reservar un terç de la collita per a la sembra següent; cita tanmateix el tres i mig per u que Bisson calcula per a l'explotació dels templers de Palau-solità, però considera que les explotacions grans obtenien millors rendiments que els masos petits. Acceptaré aquest rendiment de tres per u per al blat, però cal advertir que l'ordi tenia normalment un rendiment un terç superior, de manera que ens situaríem en un quatre per u. Quedem-nos amb aquesta forquilla del tres al quatre per u. Amb un rendiment del tres per u, la collita bruta seria de seixanta quarteres (41,7 hectolitres) i amb un rendiment del quatre per u, de vuitanta quarteres (55,61 hectolitres).

Quin era el llinar de reproducció de la mitgeria? Suposem que la llavor i els drets senyorials eren apartats abans de la divisió de la collita.⁵⁷ Per tant, abans de la partició per meitats, cal treure del munt de la collita el delme i la primícia, que suposarem només en el deu per cent,⁵⁸ al qual cal afegir la tasca o agrer, un onze per cent. La resta d'exigències senyorials podia variar d'un lloc a un altre i d'un

53. Però totes les representacions de bous medievals ens mostren uns animals molt més esquilts que els de l'edat moderna, de manera que la seva capacitat de treball devia ser bastant inferior.

54. Jovada indicaria la superfície que el parell de bous pot treballar en un dia, mentre que parellada, com es veu a moltes cartes de poblament, seria la superfície conreable amb un parell de bous. Però de vegades els termes es confonen (Alsina *et al.*, 1990, p. 167 i 190).

55. Citat per Moll (1997, p. 145-147).

56. D'ordi o de blat? L'ordi se sembrava més espès que el blat, o sigui que entrava més llavor d'ordi en cada quartera; a l'edat moderna, entre un terç i una meitat més. Per a l'edat mitjana, em penso que no seria gaire allunyat de la realitat acceptar una equivalència més: fins ben entrat el segle XIV, la quartera de Barcelona de 69,518 litres era la quartera d'ordi; la de blat era 10/12 d'aquesta, és a dir, de deu quartans i no de dotze (Ortí, 1992, p. 393-395); això feia, d'una banda, que les dues quarteres pesessin el mateix (l'ordi pesa menys que el blat); d'altra banda, la meua proposta és que també les dues quarteres de capacitat corresponien a la mateixa quartera de superfície, segons que se sembrés blat o ordi.

57. L'altra possibilitat seria, com vol Benito (2003, p. 244-245 i 265), que la *manedia* o barquera fos prou gran per a assegurar l'alimentació mínima de la família pagesa, però en el millor dels casos això sembla que només podria ser així en alguna zona i ell mateix acaba dubtant d'aquesta possibilitat.

58. En teoria més: hauria de ser 1/10 pel delme i 1/30 per la primícia, per tant 4/30, però no sempre el delme es pagava al desè, i d'altra banda la diferència és mínima i complica en excés els càlculs.

moment a un altre; com a mitjana, un cinc per cent de la collita sembla un percentatge acceptable. A continuació, cal reservar la llavor; com que no depèn de la collita,⁵⁹ sinó que està prefixada per la superfície a sembrar, no convé operar en tants per cent, sinó en xifres teòricament reals. Els càlculs corresponents es poden veure al quadre:

	<i>Collita</i>		<i>Deduccions</i>			<i>Total</i>	<i>Resta</i>	<i>% resta</i>
	<i>Bruta</i>	<i>Llavor</i>	<i>Delme</i>	<i>Tasca</i>	<i>Senyor</i>	<i>Deduccions</i>	<i>Pagès</i>	<i>Pagès</i>
Sembra vint quarteres	60	20	6	5,45	3	34,45	12,78	21,29
Rendiment tres per u	80	20	8	7,27	4	39,27	20,37	25,46

La part de la collita que quedava en mans del mitger era, per tant, ben minsa, a l'engròs entre un vint i un vint-i-cinc per cent. Podia proporcionar pa suficient? En principi, podem pensar que els mitgers eren cabalers i que, per tant, no tenien ascendents a càrrec seu. Suposem, doncs, com a base una parella amb dos fills que no havien arribat a l'edat de treballar la terra i amb una alimentació basada en una lliura de pa per persona i dia. Això fa uns sis-cents quilos de pa a l'any.⁶⁰ Agafem el pa més corrent i barat, el pa d'ordi. La quartera d'ordi pesava, segons Ortí, de quaranta-quatre a quaranta-cinc quilos; acceptem la mitjana, quaranta-quatre i mig: es necessitarien tretze quarteres i mitja d'ordi per a obtenir el pa necessari per a passar l'any.⁶¹ De manera que un rendiment mitjà del tres per u resultaria lleugerament insuficient (un cinc per cent), però ja he dit que per a l'ordi ens hauríem de situar més aviat en el quatre per u. En tot cas, i sense que les xifres tinguin més valor que el de simple indicació, els llindars de supervivència se situarien en 3,16 grans de collita per gra sembrat. O, si es vol a la inversa, caldria poder sembrar 21,08 quarteres, amb un rendiment de tres per u. Més que aquestes precisions més aviat inútils, em sembla interessant assenyalar que amb un rendiment del quatre per u el mitger disposaria d'un excedent net d'unes dotze quarteres per a dur al mercat. Sembla un coixí suficient per a suportar una mala anyada i per a fer front a les despeses de la reproducció ampliada que ja he assenyalat: vestit, reposició d'animals, dots...

Per tant, si els meus càlculs no són gaire errats, els contractes de mitgeria permetien assegurar la supervivència familiar (i poca cosa més), sempre que disposessin de terra suficient i no sofrissin cap calamitat (mort o malaltia de persones i animals, robatoris, guerres, banditatge senyorial...). De tota manera, la millor prova de la viabilitat de la mitgeria rau en la seva mateixa existència.

5. CONCLUSIONS

Al meu entendre, les característiques bàsiques de la producció agrària al llarg del regnat de Jaume I són l'ampliació dels conreus, la millora dels rendiments i la creixent diferenciació de la pagesia.

Pel que fa a l'ampliació dels conreus, hem de tenir presents dos aspectes: la posada en conreu de més terres, tant a les zones d'ocupació antiga, avançant sobre l'erm i el bosc, com a les zones de nova ocupació de la Catalunya Nova i les noves conquestes de Mallorca i València; però també la introduc-

59. Com a mínim en teoria, se sembra el mateix si el rendiment ha estat del dos per u que si ha estat del cinc per u.

60. Lliura catalana de 408 grams, per 365 dies i per quatre persones: 595,68 quilos.

61. El pes del cereal s'acostuma a fer correspondre al pes del pa, considerant que la pèrdua de pes en la mòlta és compensada pel guany en aigua a la pasta cuïta.

ció de nous conreus i l'augment del regadiu, un augment prou important per a qualificar-lo de quantitatiu. El segon aspecte, la millora dels rendiments, és per desgràcia el menys demostrable, però sembla que es pot inferir tant de l'augment de població observable com de la possibilitat de mantenir explotacions sotmeses a càrregues més oneroses que les dels segles anteriors. En canvi, la diferenciació pagesa sí que està àmpliament documentada, tant pels perdedors com pels guanyadors. Al segle XIII, ja podem donar com a ben marcada la diferenciació entre les explotacions antigues, més grans, sobre les millors terres i sotmeses a prestacions més baixes, que en conjunt tenen més possibilitats de progressar, i una sèrie d'explotacions posteriors o noves, en les quals cadascun dels elements anteriors resulta menys favorable, sense comptar l'existència de pagesos sense terra, bé perquè no han pogut mantenir les seves explotacions o bé perquè no hi han pogut accedir mai. Em penso que en aquest punt val la pena de fer dues anotacions: les terres noves (en el cas del segle XIII, sobretot les obtingudes rere les conquestes de Lleida i Tortosa i, fora d'aquest estudi, de Mallorca i València) reproduïen el mateix esquema: els primers arribats i els seus hereus tindran, comparativament, una situació millor que els més tardans. Però en un cas i en l'altre cal també tenir molt present la diferenciació en el si de la família entre hereus i cabalers o fadristerns: els noms són ben clars, els fills no hereus són externs a la casa i a la terra, deixats a la seva fortuna, només amb algun cabal. En tot cas, el fet que hi hagués pagesos molt més rics que uns altres no permet afirmar que hagués empitjorat la situació dels més desheretats, a condició que disposessin de terra.

En parlar de les característiques bàsiques de la producció, no he fet referència a la pressió senyorial, atès que no toca de ple el tema; tanmateix em penso que no puc deixar de referir-m'hi, ni que sigui una mica de passada. No hi ha cap dubte que al segle XIII la classe senyorial arriba a la seva plenitud de poder i renda, empena per circumstàncies polítiques, en les quals no m'entretindré,⁶² i socioeconòmiques: bàsicament, l'augment de la població i dels rendiments agraris. El creixement demogràfic permeté als senyors cedir més terres en millors condicions per a ells, fins al punt de poder imposar fàcilment l'asserviment dels beneficiats; però només la millora dels rendiments permeté posar en explotació moltes de les terres ara establertes.

Tanmateix cal bandejar la imatge que el creixement de la renda senyorial es va fer a costa de l'empoobriment de la pagesia en conjunt. És evident que sense el jou senyorial els pagesos haurien estat millor, però el punt de discussió no és aquest. Es tracta de si els pagesos vivien pitjor al segle XIII que, posem, al segle XI, si l'augment de la renda senyorial era conseqüència d'un empitjorament de la situació de la pagesia o de la participació en el creixement; no és que aquesta segona opció converteixi els senyors en persones millors: el que interessa deixar clar és que l'augment de les rendes senyorials era compatible amb la millora de la situació d'una part important de la pagesia. En aquest sentit, no puc estar d'acord amb l'afirmació de To (1993, p. 157) que l'augment de les exaccions entorn del quart de la collita no hauria pogut ser suportat per les comunitats pageses; d'una banda, perquè no era un afer comunitari, sinó de cada explotació, de cada pagès individual, i de l'altra, perquè una tal incapacitat hauria provocat un gran moviment d'abandonament de terres, o una revolta generalitzada, o una rebaixa de les exigències incobrables. I res d'això no es produí: fins i tot les oportunitats que oferien les noves conquestes no foren considerades per la majoria, àdhuc la majoria sense terra, com una possibilitat de millora prou clara.

62. De les concessions de la monarquia en temps de Pere I, com el *ius maltractandi*, a les possibilitats d'enriquiment amb les conquestes de Mallorca i València.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d' (1955). *La Catalunya carolíngia*. Vol. III: *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; LXXVI). 2 v.
- ALONSO, Iciar; MIQUEL, Marina; PADILLA, José I. (1995). *Àneu a pams: El capbreu de les valls d'Àneu de 1669*. Esterri d'Àneu: Consell Cultural de les Valls d'Àneu. (Quaderns del Consell Cultural de les Valls d'Àneu; 1)
- ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar; MARQUET, Lluís (1990). *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial.
- ALTISENT, Agustí (1974). *Història de Poblet*. Abadia de Poblet.
- (1981). «Per a la història de Senan (1159-1264)». *Aplec de Treballs* [Centre d'Estudis de la Conca de Barberà], núm. 3, p. 155-196.
- ALTURO I PERUCHO, Jesús (1999). *Diplomatari d'Alguaire i del seu monestir santjoanista, de 1076 a 1244*. Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomatari; 21)
- AVENTÍN I PUIG, Mercè (1998). *La societat rural a Catalunya en temps feudals*. Barcelona: Columna.
- BASTARDAS, Joan (1984). *Usatges de Barcelona: El Codi a mitjan segle XII*. Barcelona: Fundació Noguera. (Textos i Documents; 6)
- BENITO I MONCLÚS, Pere (2003). *Senyoria de la terra i tinença pagesa al comtat de Barcelona (segles XI-XIII)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals. Departamento de Estudios Medievales. (Anuario de Estudios Medievales; 51)
- BERTRAN, Prim (1978). «L'augment de la ramaderia». A: SALRACH, Josep M. [coord.]. *Història de Catalunya Salvat*. Vol. III. Barcelona: Salvat.
- BISSON, Thomas (2003). *Veus turmentades*. Barcelona: Curial. (Biblioteca de Cultura Catalana; 88)
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1993-1994). «Aportació al coneixement de les terres de conreu a Catalunya a l'Edat Mitjana». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 14-15, p. 143-174.
- (1998a). «Formes dels pobles i societat al Pallars Sobirà a l'edat mitjana». A: BARRULL, Jaume; BUSQUETA, Joan J.; VICEDO, Enric [ed.]. *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme. Segones Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 123-156.
- (1998b). «Els masos a l'edat mitjana. Història i arqueologia». *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, núm. 19, p. 95-111. [Actes del col·loqui de tardor «El mas medieval a Catalunya»]
- BONNASSIE, Pierre (1975). *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle: Croissance et mutations d'une société*. Tolosa de Llenguadoc: Publications de l'Université de Toulouse - Le Mirail, sèrie A, toms 23 i 29.
- BRINGUÉ I PORTELLA, Josep M. (1985). *Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII*. Tesis doctoral inèdita. Universitat Pompeu Fabra. Institut d'Estudis Històrics Jaume Vicens Vives.
- (1993a). «Comunitats, senyors i societat rural al Pallars Sobirà (segles XV-XVIII)». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], vol. XXIV/2, p. 135-151.
- (1993b). «Le marquisat de Pallars et les pouvoirs centraux (x^e-xviie siècles). Persistance et ruptures dans les libertés communales». A: *Pays pyrénéens et pouvoirs centraux (xvie-xxe s.). Actes du Colloque International organisé à Foix les 1-2-3 Octobre 1993 par le Groupe d'histoire des Pyrénées et les Archives Départementales de l'Ariège*. Sent Gaudenç: Conseil Général de l'Ariège, p. 25-38.
- (1998). «Comunitats en franc alou. El Pallars Sobirà, segles XV-XVIII». A: BELENGUER, Ernest; DANTÍ, Jaume; GUAL, Valentí [ed.]. *Els béns comunals a la Catalunya moderna (segles XVI-XVIII)*. Barcelona: Rafael Dalmau, p. 63-80.
- CAMPBELL, Bruce M. S. (2005). «The agrarian problem in the early fourteenth century». *Past and Present*, núm. 188, p. 3-70.
- CHERUBINI, Giovanni (2007). «Il bosco in Italia dall'inizio dell'XI secolo all'inizio dell'età moderna». A: SABATÉ, Flocel [ed.]. *Natura i desenvolupament: El medi ambient a l'Edat Mitjana*. Lleida: Pagès, p. 129-146. [Reunió científica. XI Curs d'Estiu Comtat d'Urgell, celebrat a Balaguer els dies 12, 13 i 14 de juliol de 2006 sota la direcció de Flocel Sabaté i Maite Pedrol]
- CUADRADA, Coral (1988). *El Maresme medieval; hàbitat, economia i societat, segles X-XIV*. Mataró: Caixa d'Estalvis Laietana.

- ERITJA CIURÓ, Xavier (1999-2000). «Qüestions entorn de la frontera meridional del *fash Maskigan* (s. XIII)». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan Josep [ed.]. *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Vol. III. Lleida: Universitat de Lleida, p. 295-304.
- FELIU I MONTFORT, Gaspar (1990). *El funcionament del règim senyorial a l'Edat Moderna. L'exemple del Pla d'Urgell*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs. (Cròniques; 1)
- (2002). «La pagesia i els béns comunals». A: SABATÉ, Flocel; FARRÉ, Joan [coord.]. *Els grans espais baronials a l'Edat Mitjana. Desenvolupament socioeconòmic*. Lleida: Pagès, p. 23-40. [Reunió científica. I Curs d'Estiu Comtat d'Urgell. Balaguer, 10, 11 i 12 de juliol de 1996]
- FERNÁNDEZ TRABAL, Josep (2004). «Les indústries rurals». A: SALRACH, Josep M.; GIRALT I RAVENTÓS, Emili [coord.] (2004). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II: *Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 361-394.
- FONT I RIUS, Josep M. (1969). *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. I. *Textos. Introducción. Diplomatario. Presentación monográfico-local e índices*. Madrid; Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Jerónimo Zurita. Escuela de Estudios Medievales. Textos vol. XXXVI. (Publicaciones de la sección de Barcelona; 17)
- (1991). «La comunitat local o veïnal». A: *Symposium Internacional sobre els orígens de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya: Comissió del Mil·lenari de Catalunya, 1991, p. 491-576.
- (1996). «Algunes consideracions entorn de la historiografia i la problemàtica dels béns comunals». A: BUSQUETA, Joan J.; VICEDO, Enric [cur.]. *Béns comunals als Països Catalans i a l'Europa contemporània. Sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, 1996, p. 11-30.
- FOREY, A. J. (1987). «Notes on irrigation in north-eastern Spain during the 12th and 13th centuries». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 17, p. 119-132.
- FURIÓ, Antoni (2004a). «L'organització del territori: l'espai i el poblament». A: SALRACH, Josep M.; GIRALT I RAVENTÓS, Emili [coord.]. *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II: *Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 247-299.
- (2004b). «L'utillatge i les tècniques». A: SALRACH, Josep M.; GIRALT I RAVENTÓS, Emili [coord.]. *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II: *Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 335-360.
- GALERA I PEDROSA, Andreu [ed.] (1998). *Diplomatari de la vila de Cardona (anys 966-1276)*. Barcelona: Fundació Noguera (Diplomatari; 15)
- GARCIA-OLIVER, Ferran (2004a). «L'expansió (1200-1350)». A: SALRACH, Josep M.; GIRALT I RAVENTÓS, Emili [coord.]. *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II: *Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 91-118.
- (2004b). «Els cultius». A: SALRACH, Josep M.; GIRALT I RAVENTÓS, Emili [coord.]. *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II: *Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 301-334.
- GARRABOU, Ramon (1980). «Per a una història de la societat pagesa tradicional: les formes de treball. El conreu del blat». *L'Avenç*, núm. 29, p. 52-59.
- MARQUÈS, Josep Maria [ed.] (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Vol. II. Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomatari; 2)
- [ed.] (1997). *Col·lecció diplomàtica de Sant Daniel de Girona (924-1300)*. Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomatari; 12)
- MARTÍ, Ramon (1997). «L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució a un problema historiogràfic genèric». A: *Actes del 4t Curs d'Arqueologia d'Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra. Patrimoni Cultural, p. 28-60.
- MARTÍ SENTANES, Esther (1999-2000). «Vilanova de la Barca (Segrià): organització del territori abans i després de l'any 1212». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan Josep [ed.]. *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Vol. III. Lleida: Universitat de Lleida, p. 351-376.
- MOLL, Isabel (1997). «Modelo de población y política demográfica. La Sociedad Mallorquina de Amigos del País, 1799-1808». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, núm. XVI/1 p. 125-163.
- MONTANARI, Massimo (1979). *L'alimentazione contadina nell'Alto Medioevo*. Nàpols: Liguori.
- (1984). *Campagne medievali: Strutture produttive, rapporti di lavoro, sistemi alimentari*. Torí: Einaudi.

- OLIVER, Andreu (1994). «Les obres dels templers del Masdén (ss. XII-XIV)». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*. Montblanc, 8-10 de novembre de 1985. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 167-177.
- OLLICH, Immaculada M.; CUBERO, Carme (1988). «Paleocarpologia i agricultura a l'Edat Mitjana. L'excavació i estudi d'un graner medieval a Catalunya». A: *III Congreso de Arqueología Medieval Española. Comunicaciones*. Oviedo: Universidad de Oviedo, p. 73-85.
- ORTÍ GOST, Pere (1992). «El forment a la Barcelona baixmedieval: preus, mesures i fiscalitat (1283-1345)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 22, p. 377-423.
- PAPELL I TARDIU, Joan (1999-2000). «El domini del monestir de Santes Creus. Un exemple d'organització del territori en època medieval (1150-1233)». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan Josep [ed.]. *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Vol. III. Lleida: Universitat de Lleida, p. 191-254.
- PONS I GURI, Josep Maria (1978). «Senyors i pagesos». A: SALRACH, Josep M. [coord.] (1978). *Història de Catalunya Salvat*. Vol. III. Barcelona: Salvat, p. 127-140.
- PRUENCA BAYONA, Esteve (1995). *Diplomatari de Santa Maria d'Amer*. Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomatari; 7)
- PUIG I FERRATÉ, Ignasi de (1991). *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Col·lecció diplomàtica. Vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica; XLII)
- RIERA MELIS, Antoni (1988). «Sistemes alimentaris i estructura social a la Catalunya de l'Alta Edat Mitjana». A: RIERA MELIS, Antoni [et al.]. *Alimentació i societat a la Catalunya medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Institución Milá y Fontanals. Departamento de Estudios Medievales, p. 1-26. (*Anuario de Estudios Medievales*; 20)
- (1994). «Jerarquía social y desigualdad alimentaria en el Mediterráneo noroccidental en la Baja Edad Media. La cocina y la mesa de los estamentos populares». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 24, p. 181-205.
- (1996). «Una aproximación a las fuentes medievales para el estudio de los “productos de la tierra” en Cataluña». *Agricultura y Sociedad*, núm. 80-81, p. 119-149.
- (2007). «El valor dels erms: la gestió de les pastures a Catalunya (segles XI-XIII)». A: SABATÉ, Flocel [ed.]. *Natura i desenvolupament: El medi ambient a l'Edat Mitjana*. Lleida: Pagès, p. 221-250. [Reunió científica. XI Curs d'Estiu Comtat d'Urgell, celebrat a Balaguer els dies 12, 13 i 14 de juliol de 2006 sota la direcció de Flocel Sabaté i Maite Pedrol]
- RIU I RIU, Manuel (1979). «Hàbitat, tècniques i economia rural». A: RIU I RIU, Manuel [coord.]. *Història de Catalunya Salvat*. Vol. II. Barcelona: Salvat, p. 158-166.
- (1992). «Sant Miquel de la Vall a la Baixa Edat Mitjana (segles XII-XIV)». A: ALTURO, Jesús [et al.]. *Miscel·lània homenatge a Josep Lladonosa*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 165-172.
- SALRACH, Josep M. [coord.] (1978). *Història de Catalunya Salvat*. Vol. III. Barcelona: Salvat.
- (1995). «El mercado de la tierra en la economía campesina medieval. Datos de fuentes catalanas». *Hispania* [Madrid], vol. LV/3, núm. 1991, p. 921-952.
- (1997). «Mas prefeudal i mas feudal». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan Josep [ed.]. *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Vol. I. Lleida: Universitat de Lleida, p. 13-40.
- SALRACH, Josep M.; GIRALT I RAVENTÓS, Emili [coord.] (2004). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. II. *Edat Mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SANLLEHY I SABI, Maria Àngels (1993). «La comunitat aranesa (segles XVII-XIX): una aproximació al seu estudi». *Mélanges de la Casa de Velázquez* [Madrid], núm. XXIX/2, p. 119-134.
- (1994). «Usos comunals i tancament de terres durant la crisi de l'Antic Règim a la Val d'Aran». A: *Moviments socials i dinàmica associativa*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 157-170. [I Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudi de Parla Catalana. Lleida, 10-11 de novembre de 1994]
- (1996). *Usos comunals i tancament de terres durant la crisi de l'Antic Règim a la Val d'Aran*. Tesi doctoral inèdita. Universitat de Barcelona. Facultat de Geografia i Història.
- SAROBÉ, Ramon (1997). «L'evolució socioeconòmica de Rosselló del Segrià. De la repoblació a la consolidació (1149-1260)». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan Josep [ed.]. *Territori i societat a l'Edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*. Vol. I. Lleida: Universitat de Lleida, p. 191-202.

- SAROBÉ, Ramon [ed.] (1998). *Collecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Barcelona: Fundació Noguera. (Diplomataris; 16 i 17). 2 v.
- TO FIGUERAS, Lluís (1993). «Le mas catalan du XIIe s.: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie». *Cahiers de Civilisation Médiévale* [Poitiers], núm. xxxvi, p. 151-177.
- VIADER, Roland (1995). «Remarques sur la tenure et le statut des tenanciers dans la Catalogne du XIe au XIIIe siècle». *Annales du Midi* [Tolosa de Llenguadoc], a. 107, núm. 210, p. 149-165.
- VILÀ VALENTÍ, Joan (1973). *El món rural a Catalunya*. Barcelona: Curial.
- VIRGILI, Antoni (2002). «Senyors i renda feudal. A la recerca de pagesos a Tortosa (1148-1213)». A: MIR, Conxita; VICEDO, Enric [ed.]. *Control social i quotidianitat. Terceres Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 105-139.
- (2003). «Els conqueridors de mitjan segle XII: com aprenen a ser-ho». A: BARCELÓ, Miquel [et al.]. *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 252-292.
- (2007). «Les conquestes catalanes del segle XII i els repartiments». A: GUINOT, Enric; TORRÓ, Josep [ed.]. *Repartiments medievals a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*. València: Publicacions de la Universitat de València, p. 55-74.
- VISA I ORÓ, Dolors (1994). «Aproximació històrica al terme d'Adar, de la comanda hospitalera de Torres de Segre (ss. XIV-XVIII)». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*. Montblanc, 8-10 de novembre de 1985. Tarragona: Diputació de Tarragona, p. 370-375.